

ספר

'אמר הגאון'

שיעורים שנאמרו מפי קודשו
של אביר הדושים, מגדולי המפרשים

רבינו עובדיה ב"ר יעקב
ספורנו זי"ע"א

על חמשה חומשי תורה

יוצאים לאור לראשונה
מכתב-יד תלמידו שישב
לפניו ורשם מפיו

עם פיסוק, מראי-מקום, הערות וציונים

יו"ל בס"ד ע"י

משה בן לאאמו"ר רבי יעקב מאיר שליט"א
קרביץ

בית שמש תשע"ז

©

כל הזכויות שמורות

מושה קרביץ

רח' הזון איש 31

בית שמש

02-9910013

ת.ד. 9266

sforno.mk@gmail.com

עימוד ועיצוב: 'אומנות העימוד'

עיצוב כריכה: נ. ויסקוף

**Ce livre est dédié aux amis
français de l'Institut Sforno.**

**C'est leur soutien et
encouragement qui ont rendu
possible l'édition de cet
ouvrage.**

**Qu'Hachem leur accorde
bonheur et joie, succès et
Na'hat. Que le mérite de Rabbi
Ovadya Sforno soit avec eux
dans toutes leurs entreprises.**

**Avec beaucoup de
reconnaissance pour votre aide
et votre amitié,**

Moshé Kravetz

לעילוי נשמת

הרה"ח רבי שלום אלטער

ב"ר מנחם מענדיל הי"ד

מארק ז"ל

אוסטרום-לודז'-ניו יורק-ירושלים

עבר את מוראות השואה כבחור
צעיר, ועמד באמונתו הלוהטת,
הקים דור אחר המבול, והעביר
הלאה את המורשת המפוארת,
כשפיו וליבו מרננים לקל חי
על שזכה להמשיך בחיי
תורה ועבודת ה'.

ת.נ.צ.ב.ה.

מצבת זכרון

לעילוי נשמת אבינו וסבינו היקר

אפרים שטרנברג

בן יחיאל ושפרה מרים ז"ל

כ"ה אלול תרע"ט (פולין) – ח' חשוון תשע"ו (ישראל)

אשר שרד בגבורה את השואה

על אדמת פולין ובמאוטהאוזן (אוסטריה)

היגר לצרפת לאחר מכן והקים משפחה

חינך את בני משפחתו לאהבת הארץ

ובערוב ימיו הגשים את חלומו עם עלייתו לארץ

לאחר עליית בני משפחתו

A la mémoire

de notre père et grand-père aimé

Efraim Sternberg

fils de Yechiel et Shifra Miriam

20 Septembre 1919 (Pologne) - 21 Octobre 2015 (Israël)

Survivant de la Shoah en Pologne et à Mauthausen en Autriche

Emigra en France après la guerre où il fonda une famille

Eleva sa famille dans l'amour d'Israël

Accomplit son rêve avec son

Alyah en Israël après l'Alyah de sa famille.

ת.נ.צ.ב.ה

מצבת זכרון

לעילוי נשמות

בני משפחתו של אפרים שטרנברג
שנפלו על קידוש השם בשואה
ולא זכו לקבר ישראל

סבתו הינדא בת ראובן ישראל וגליקבא ז"ל
נספתה בגטו וורשא

אביו יחיאל בן יצחק וחיה ז"ל
נספה במחנה הכפיה בפוזנן, פולין

אמו שפרה מרים בת ר' מיכאל משה יהודה זילברברג והינדא ז"ל
נספתה באושוויץ

אחותו אסתר בת יחיאל ושפרה מרים ז"ל
אחותו צילה רות בת יחיאל ושפרה מרים ז"ל

A la mémoire

des proches de **Efraim Sternberg**,
morts durant la Shoah,
qui n'ont pas eu droit à une tombe

Sa grand-mère **Hinda**, fille de Reuven Israel et Glicka,
morte au ghetto de Varsovie

Son père **Yechiel**, fils de Itzhak et Chaia,
mort aux travaux forcés à Poznan, Pologne

Sa mère **Shifra Miriam**, fille du rav Michael
Zylberberg et Hinda, morte à Aushwitz

Sa sœur **Ester**, fille de Yechiel et Shifra Miriam,

Sa sœur **Cila Ruth**, fille de Yechiel et Shifra Miriam,

ת.ג.צ.ב.ה

בפתח השער

מה אשיב לה', כל תגמולוהי עלי. אודה ה' בכל לבב בסוד ישרים ועדה, על הזכות הגדולה שנפלה בחלקי. הפעם אודה את ה' שחנני מאוצר מתנת חנם, וזיכני להוסיף נדבך נוסף וחשוב בהוצאת כתבי רבינו הספורנו זיע"א לאור עולם.

את פסיעותי הראשונות בדרכי תורת הספורנו חב אני לאיש האשכולות, מרביץ תורה לעדרים, מוה"ר מנחם מנדל פומרנץ שליט"א, ראש בית המדרש וריש מתיבתא במכון יעוז והדר, בראשות הגה"צ מוה"ר יהושע לייפער שליט"א, שהציע לי לערוך את פירוש הספורנו המבואר על חמשה חומשי תורה, ובצילו חסיתי ונודעתי לעומק ורוחב משנת הספורנו. בשנת תשע"א יצא לאור 'חומש ספורנו המבואר' בעריכתי, ובסופו אף נוסף 'נוסח מהדורא קמא' מכתב יד קודשו של רבינו, שאליו נחשפתי תוך כדי עבודתי.

בהמשך הוצאתי לאור בס"ד את פירוש הספורנו המבואר לפרקי אבות, למגילות שיר השירים, רות וקהלת, ולספרי יונה, חבקוק וזכריה, רובם ככולם מוגהים מכתב יד רבינו או מכתב יד תלמידו שרשימותיו רואים אור בכרך זה. פירוש מגילת רות נדפס כך לראשונה מהעתקה יחידה בעולם שבכתב יד התלמיד. תיאור כתבי היד והמלאכה שנעשתה ימצא הלומד במבוא המצורף בהמשך.

אם עד כה עסקנו בההדרת משנת הספורנו בבחינת 'מפי כתבם', הרי שבכרך זה נוספה בחינת 'מפיהם', שכן שיעורים אלה לא נכתבו בידי רבינו עצמו כשאר פירושיו שהוצאנו לאור בעזרת ה', אלא נכתבו על ידי תלמיד שישב לפניו בשעה שהרצה את שיעוריו בבית מדרשו שבעיר בולוניה לפני קרוב לחמש מאות שנים. כפי שרבינו מעיד על עצמו, בכתביו הקפיד על 'קוצר מילין'. לעומת זאת, בשיעוריו שבעל פה האריך לבאר את כוונתו. מתוך כך זורח מאמרי פיו אור צח ובהיר המאיר את פירושיו הנדפסים באור חדש שלא נודע עד הנה. קטונתי מכל החסדים, ואין זה אלא שזכות רבינו עומדת לימיני לסייעני, ואשא את תפילתי שאזכה להיות ראוי לכך, ויהיה עמלי לרצון לפני ה', ולנחת רוח לנשמת רבינו זיע"א.

בלב מלא רגשי הכרת הטוב הנני להודות להורי היקרים, אבי מורי הגאון רבי יעקב מאיר שליט"א, ראש ישיבת 'אמת ליעקב' בצרפת, ועמו אמי מורתי תליט"א העומדת לימיני, שחינכוני וגדלוני לתורה וליראת שמים, יתן ה' ויראו נחת לרוב מכל צאצאיהם ותלמידיהם, ויאריכו ימים מתוך עושר ואושר ובריאות.

חובה נעימה לי להודות למורי חמי הגאון החסיד רבי אברהם הכהן שפרן שליט"א, על עזרתו התמידית בכל דבר ועניין, ועל התמיכה והעידוד בעבודתי. 'זכהו ה' הוא ומשפחתו לראות רק נחת ואושר כל ימיהם, ויאריכו ימים בטוב ובנעימים.

השנים הראשונות מאז קיבלתי על עצמי את המשימה להוציא לאור את כתבי רבינו הספורנו זיע"א היו עמוסות קשיים ומכשולות רבים, אך חסד ה' גבר עלי, ומשמים זיכוני לראות בשרשרת אירועים מופלאים שמהם התגלה שמה שהיה נראה כאבן נגף וככשלון - התברר במשך השנים כשורש להצלחה. וכאן המקום להציב נר זיכרון לדודי הגאון רבי גרשון לופיאן זצ"ל, רב דק"ק עדגיווער בלונדון, בנו בכורו של זקני הגה"צ רבי אריה

בפתח השער ❁ שיעורי הספורנו

ליב לופיאן זצ"ל, שנלב"ע ביום כ"ט שבט תשע"ד, שעל ידו התגלגלה ההתקדמות בחקר כתבי היד שהביאה ליציאת כרך זה לאור עולם, וזאת בימיו האחרונים עלי אדמות. להבחל"ח, הברכה שלוחה בזה לזוגתו דודתי הרבנית תליט"א על חלקה הרב בזה. בעל הנחמות ישלח לה ברכה מרובה, נחת ובריאות לאורך ימים ושנים טובות.

תודתי נתונה לאוסף מונטפיורי בלונדון, בעלי הזכויות על תוכן כתב היד, על אדיבותם הרבה ורשותם לעשות שימוש בכתב יד לתועלת הרבים. יבורכו משמים הרב עזרא קאהן שליט"א והגב' זימלס שתחי', ספרני היגיון קולג' בלונדון בעבר ובהווה, על עזרתם הרבה בעניין.

בפתח כרך זה, חובה נעימה היא לי להודות לידידים החשובים שבצרפת העומדים לימיני בכל עת, ובמסירות נפלאה מוכנים לעזור לי בכל כוחם: הרב רפאל אדוט נ"ו על העזרה והדירבון, ישלח לו ה' בריאות איתנה, נחת, אושר ועושר לאורך ימים. הרב מסעוד דרעי נ"ו, הרב יעקב סנס נ"ו, הרב משה קנאוי נ"ו, הרב דוד משה ארביב נ"ו, ימלא ה' כל משאלות ליבם לטובה, וזכות רבינו הספורנו יעמוד להם ולבני ביתם להתברך בכל טוב. ברכה מיוחדת שלוחה לידידי הר"ר יונתן קבסה נ"ו על עזרתו וידידותו.

ברכתי ותודתי שלוחה לידידי הרב משה קלמרסקי נ"ו שעמד ועיצב את הספר באומנות רבה.

גם כעבור הזמן, מורגשת חסרוננו של ראש משפחתנו, חמי זקני הרה"ח רבי יצחק ב"ר נפתלי גוטסמן זצ"ל שנלב"ע בשבת קודש ויחי ט"ז טבת תשע"ג. זידי זצ"ל היה עבור משפחתנו קשר וגשר מופלא לדורות הקודמים, הן בזכרונותיו החדים והמדויקים מצדיקי וגדולי הדורות שלפני השואה, והן בהתנהגותו האצילית שהיתה בבואה לעולם שהיה ואיננו, ודרכה השתקף הנהגת אבותיו וזקניו קדושי העליון. אהבת התורה ואהבת הבריות שלו היו למושג ולדוגמא. גם בפרי עטי היה לו חלק נכבד, אם בעידוד וחיזוק תמידיים, ואם בסיוע שיש בו ממש. יהי זכרו ברוך, וזכותו תעמוד לחמותי זקנתי תליט"א הממשיכה את מורשתו בעוז ובגאון, שתאריך ימים בטוב ובנעימים מתוך בריאות והרחבה, ותראה אך נחת ושמחה מכל המשפחה.

כאן המקום להודות מקרב לב לזקנתי חמותי תליט"א על המאמצים העצומים שמשקיעה כדי שאוכל להמשיך במלאכת הקודש בחיבור ספרים נוספים בעזרת ה'.

עד הנה עזרוני רחמיך ולא עזבוני חסדיך, ותפילתי שלא תטשני לנצח, וזכות המחבר זיע"א תעמוד לי ולביתי לשבת באוהלה של תורה, ולהשלים את המלאכה בהוצאת כתבי רבינו הספורנו זיע"א לאור עולם מתוך נחת והרחבה, ולזכות לידיעת התורה וליראת שמים, ללמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים, ולראות בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצוות ועושים נחת רוח ליוצרים.

משה בן לאאמו"ר הגאון רבי יעקב מאיר שליט"א קרביץ

בית שמש

תשרי תשע"ז

מבוא

מה נכבד היום אשר נגלה לעינינו כהגלות ניגלות אוצרות ספונים וטמונים מאות בשנים, מאור תורתו הבהיר של חד מתקיפי קמאי, מאור הדורות שכל ישראל שותים בצמא את תורתו, **רבינו עובדיה ספורנו זיע"א**.

במה אקדם ה' איכף לאלוקי מרום, שזיכני בחסדיו הרבים ליהנות מאור צח זה, ולהשקות ממנו לעדרי קודש, רבבות אלפי ישראל, השמחים על כל טיפה וטיפה חדשה מבארם של רבותינו, על אחת כמה וכמה בשפעת מים מבורכים כנחל נובע שזכינו לה.

כתב יד מונטפיורי

על גליון ספר מודפס שהיה ברשותו, רשם תלמידו של הספורנו את השיעורים שזכה לשמוע מפי קודשו. אף שהספר היה מוכר ובהישג יד כל החפץ בכך, לא שם איש לב אל האוצר הטמון בו. ערכו הכספי של הספר גדול היה, בשל היותו דפוס ערש, אבל לרשימות שבשוליו הרחבים לא הקדישו מחשבה. ברשימות שונות אכן צויין שהרשימות הן ממשנתו של רבינו עובדיה ספורנו, אך בדיקה שטחית הטעתה את עין עורכי הרשימות לחשוב שאין כאן אלא פירושי הנדפסים והידועים, עם הבדלי נוסח שאין להם משמעות מיוחדת.

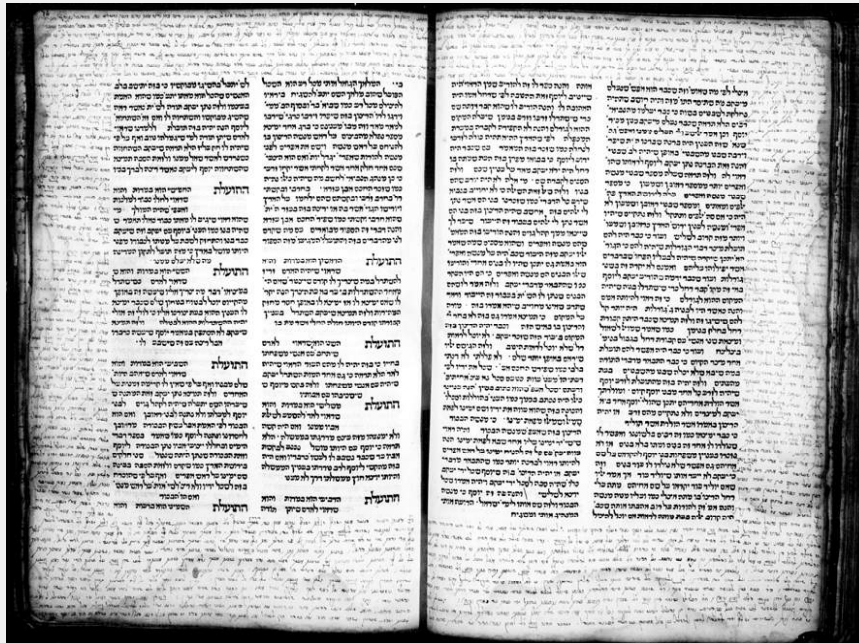
לאמיתו של דבר, מדובר באוצר בלום. נכון הדבר שחלק קטן של הרשימות אינו אלא העתקה מפירושים מודפסים של הספורנו, וגם לאלה יש ערך מיוחד בשל דיוקם הרב. אך ברובו הגדול, מדובר ברשימות שיעורים ששמע התלמיד מפי רבו כ'תורה שבעל פה', המוסיפים רבות על משנת הספורנו, הן בכמות - בפירושים רבים שלא באו בדפוס, והן באיכות - בהבנה חדשה של הפירושים הנדפסים, שנכתבו 'בקוצר מילין' כביטוי של הספורנו עצמו בהקדמותיו, ומתבארים באריכות ובבהירות בשיעורים שמסר בעל פה, בתוספת פרטים רבים ומאירים.

א', תיאור כתב היד

כתב היד בא בצורת רשימות בגליון דפוס ראשון של פירוש הרלב"ג על התורה (מנוסח רל"ו). הספר כולל מעל שמונה מאות עמודים, והוא בעל

אמר הגאון

שוליים רחבות, הן בצדדיו והן למעלה ולמטה. חלק גדול משוליים אלו מלאים בכתב יד קטן אך ברור, שבו נכתב כל אשר שמע התלמיד מפי רבו

- רבינו, אותו הוא מכה כמעט תמיד בתואר 'הגאון'^א, ולפעמים בכותרת בתואר 'החכם האלוף'.

רוב הרשימות הן מתורה שבעל פה

ששמע מרבינו, וכתבם במילים שלו. אך אחר פטירת רבינו, השלים דברים שחסרו לו בהעתקה מתוך כתב יד רבו, כך שחלק מהדברים הוא בלשון רבינו עצמו.

א. **רוב** הקטעים מתחילים 'אמר הגאון', ולכן בחרתי לכתוב את רשימות השיעורים בשם זה. בשיעורים על התורה נזכר רבינו בתואר זה כ-260 פעמים! ובשיעורים לתהלים כמאה פעמים. בעניין תואר 'גאון', ראה שו"ת מתנת באדם (סי' לב) בתשובת רבי אליעזר אשכנזי שחי באיטליה בתקופת רבינו, שם דן במנגה איטליה לקרוא את רבניהם בתואר זה למרות שכבר תמה תקופת הגאונים, ומחלק בין 'הגאון רבי פלוני' ל'פלוני הגאון', שלגאונים הקדומים קראו 'רב האי גאון' וכדומה, ואילו בזמנו - כמו בימינו - הקדימו את התואר לשם. ודבר נפלא הוא, שבכל כתב-יד, מצינו הקדמת השם לתואר פעם אחת בלבד, והוא בשמות (כב כא-כג) 'רבינו משה הגאון' - הרמב"ם, ודו"ק.

כתב יד זה כולל:

- שיעורי הספורנו על רוב פרשיות התורה. פרשיות שלא שמע עליהם שיעורים בחיי הספורנו, העתיק מפירושו אחרי מותו להשלים³. ההעתקה היא נוסח הפירוש הנדפס.

- שיעורי הספורנו על ספר תהלים. פירוש התהלים נדפס, אבל מופיע כאן בצורת שיעורים בעל פה, עם הרחבת הדברים ולפעמים פירושים שונים⁴.

פירוש שיר השירים

השיעורים נכתבו בחיי רבינו, ובכותרות לפעמים מכנה אותם 'הגאון נר"ו' [- נטריה רחמנא ויזשביניה]. מספר העתקות מכתבי רבינו באו מאוחר יותר, ובהם מכונה 'הגאון זצ"ל'. מלבד העתקות אותם החלקים מפירוש התורה שלא זכה התלמיד לשמוע מפי רבו, נוספו עוד פירוש שלושה מגילות:

- **פירוש קהלת ושיר השירים**. אלה נדפסו ביחד עם הפירוש לתורה בשנת שכ"ז, אך כתב יד זה מדויק להפליא, ומתוכו הגהתי את הפירוש במהדורה המבוארת שהוצאתי לאור בס"ד.

ג. **מלבד** פרשת בראשית, שם חסר מהשיעורים רק את הפרק הראשון, ולמרות זה העתיק כולה בסוף הספר, אך לא במקומו. רשימת הפרשיות המועתקות: בראשית, ויצא, תולדות, יתרו [פרק יח, על השאר יש שיעורים], מטות, מסעי, דברים, ואתחנן.

ג. **חסרים** השיעורים לתהלים מפרק פ"ח עד פרק ק"ג. במקביל חסרים השיעורים לפרשת בא, שלא נכתב דבר בשולי פירוש הרלב"ג בפרשה זו. מעיון מדוקדק נראה שהעמודים של פירוש הרלב"ג לפרשת בא נדבקו מספר אחר, שכן סימני הלחות משתנים דווקא בעמודים אלה, והם שונים וניכרים מן העמודים שלפני ושלאחרי. ברור איפוא שאבדו דפים אלו מפירוש הרלב"ג, ונשלמו מתוך ספר אחר, ובכך אבדו הרשימות שהיו כתובות בגליונות עמודים אלה. כמו כן, דף אחד שבצידו האחד עמוד משיעורי פרשת שמות ובצידו השני עמוד משיעורי תהלים לפרק ע"ח הוחלף בעמוד מספר אחר שהיה פחות אכול, ולכן חסרים גם השיעורים לסוף פרשת שמות ולתחילת פרק ע"ח מתהלים.

אמר הגאון

- פירוש מגילת רות. לא נדפס בעבר, והוצאתיו לאור בס"ד מתוך כת"ז זה.

בסופו של הספר זיכה אותנו התלמיד בפנינה נדירה ויקרה:

- כללים מהגאון. רשימת כללים בפירוש המקרא שעליו ביסס הספורנו את פירושו.

השיעורים על התורה נכתבו על שולי הגליון של פירוש אותן פרשיות שברלב"ג. בעמודים הראשון של כל פרשה בפירוש הרלב"ג, מילא התלמיד את השוליים בשיעורי הספורנו על אותה הפרשה.

בעמודים שנשארו ריקים, בהמשך

פירוש מגילת רות

את השיעורים על תהלים רשם הפרשיות, או בפרשיות הבודדות שלא רשם שיעורים¹. לפני ההקדמה לתהלים יש כותרת: 'פתיחת דברי הגאון בתהלים'. ולפני תחילת פירוש

ד. בפרשת בראשית למשל, אין שיעורים לפרק א'. [מסתבר שהסיבה לכך היא כי עניין הבריאה פירשה רבינו באריכות בספרו 'אור עמים' שנדפס כבר בשעת אמירת השיעורים, שכן התלמיד מזכירו רבות, ולכן לא ראה צורך למסור על זה שיעור. גם פירושו הנדפס ברובו אינו אלא תמצית דבריו באור עמים. ואולי גם נמנע מללמד עניינים אלו ברבים מפני המשנה בחגיגה (פ"ב מ"א) 'אין דורשין במעשה בראשית בשנים'. וראה ב"ר (ט א): 'רבי לוי בשם רבי חמא בר חנינא אמר, מתחילת הספר ועד כאן - כבוד אלהים הוא, הסתר דבר, מכאן ואילך - כבוד מלכים חקור דבר'. במקום זאת, בשולי פירושו הארוך של הרלב"ג שם נכתבו השיעורים לאחד עשר פרקי תהלים הראשונים.

פרק א' בעמוד שלאחריו כתב: 'בהאז"י^ה, פירוש תהלים לגאון כמוהר"ר עובדיהו ספורנו החכם האלוקי, על צד הכלל, לא פרטי הפסוקים'.

ב', מי הוא אותו התלמיד - הסופר?

בתחילת הספר מופיעים שמותיהם של כמה בעלים שברשותם היה הספר. שם אחד נכתב בכתובה הדומה לתוכן השוליים. תחילת הכיתוב

קטוע: 'לם שכתב מצליח יצ"ו מנולה יצ"ו'. יתכן שהיה כתוב 'פירוש תהלים' או קרוב לזה. ידוע על רבי אליהו [אלייא] מנולה שלמד מפי רבינו¹, ונזכר בשלשלת הקבלה, ויתכן שמדובר על קרוב משפחתו. [יש לציין שבאותו הדור היו שתי דמויות מנוגדות בעלות אותו השם, רבי אליהו בן יוסף הרופא, ולהבדיל מומר בשם אליהו בן מנחם די נולה שעסק בהעתקת ותרגום ספרים בלשון הקודש עבור האפיפיור שר"י].

שם מוכר המופיע באותו עמוד הוא 'מרדכי

גירונדי מפאדובה', הוא רבי מרדכי שמואל גירונדי מפאדובה, מחבר ספר 'תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה'.

ה. בשם ה' אלקים אלוקי ישראל.

ו. פינקל כותב בביוגרפיה על רבינו (R. Obadja Sforno als Exeget) שתלמיד רבינו רבי אליהו די נולה מזכירו בספרו 'מגד תבואות שמש' המצוי בכתב יד. לא עלה בידי למצוא את עקבותיו של אותו כתב יד. וראה תולדות גדולי ישראל (גירונדי, אות טו) 'מוהר"ר אליה מנולה מעיר רומה'.

שיעורי הספורנו: סדר כתיבתם ותוכנם

א', סדר כתיבת השיעורים

השיעורים לפרשת אמור כתובים בכתב יד שונה במקצת משאר כתב היד. מפרשת אמור והלאה הכתב הולך ומקבל את הצורה שבו נכתב כל שאר החומר. הגורם לזה כפי הנראה הוא ההסתגלות לכתיבה הקטנה בשולי הספר המודפס. בתחילת פרשת אמור מופיעה הכותרת הזו: 'חידושי פירוש הגאון כמוהר"ר עובדיה ספורנו זי"א'¹. אם כן, יש להניח שמפרשה זו התחיל התלמיד לרשום את השיעורים, ורשם שיעורי כל פרשה בשולי פירוש הרלב"ג לאותה הפרשה. השפה והסגנון בפרשת אמור גם שונים מעט, וגם כאן אנחנו עדים להסתגלות לצורת הכתיבה מפני השמועה. השיעור הראשון מתחיל: 'הנה זאת הפרשה - שיעור הכתובים כך הוא'.

כפי הנראה, השיעורים לספר תהלים נכתבו אחרי השיעורים על התורה, או שהתחילו להיכתב כשלפחות חלק מהשיעורים על התורה כבר כתובים, שכן השיעורים לתהלים נכתבו על שולי פירוש הרלב"ג בחלק השני שבכל פרשה, בעמודים שנותרו ריקים אחרי שסיים את כתיבת השיעורים לאותה הפרשה.

ב', תוכן השיעורים

בדרך כלל השיעורים תואמים את פירושו שנדפסו, אך ברוב המקומות באו כאן בהרחבה יתירה, בשפה קולחת ומובנת, תוך השוואות לפירושי שאר הראשונים, מה שאינו קיים בכל כתבי הספורנו, שבהם אינו מזכיר את המפרשים שקדמו לו אפילו פעם אחת!

בשיעורים אלה נחשפים אנו לראשונה לספרים שהשתמש בהם הספורנו. לדוגמא, מאמרים רבים ושלמים ביסס על ספר 'עקידת יצחק', וציטט ממנו בהרחבה, כאשר בפירושו הנדפס כתב רק את תמצית הדברים לאחר המשא ומתן מבלי לציין מה שימש בסיס לפירושו². רק כאן מוצאים איזכור מפורש מבעלי הקבלה³.

ז. ר"ת: 'יראה זרע יאריך ימים, אמן', כפי שהיה נהוג באיטליה, במקביל לנהוג היום 'שליט"א'.

ח. ובעז"ה להלן נרחיב אודות הזיקה שבין תורת הספורנו לבעל העקידה.

ט. בפירוש המופיע גם בנדפס, בשמות (לא טו): 'ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת, שהוא כמו שאומרים המקובלים שישמרו השבת בעולם הזה כדי לעשות את השבת לעתיד לבוא'. ולעומת זאת, בשיעורים מביע ביקורת על 'בעלי קבלה מעשית, עושים פעולות על דרך השמות'.

(תהלים טז א).

כמו כן, במקומות רבים הוא מציין את הקושי שהביא אותו לפרש דווקא איך שפירש, ואילו בכתביו אינו כותב אלא מסקנת הדברים. דבר זה שופך אור רב על פירושו הנדפסים. כמו כן, פירושים רבים הרשומים בשיעוריו אינם מופיעים כלל בכתביו.

ג', באיזו מסגרת נאמרו השיעורים?

את תקופת חייו האחרונה עשה רבינו הספורנו זיע"א בעיר בולונייה שבאיזור רומאנייה, בצפון איטליה. הוא שימש כדיין בבית דינו של רב העיר בולונייה, הישיש ממנו בכעשרים שנה, רבי אברהם הכהן זיע"א, מגדולי רבני התקופה, וממגורשי ספרד. לפרנסתו עסק רבינו במלאכת הרפואה, ואף נודע כ'אביר הרופאים'. אך הוא החזיק בית מדרש משלו, ושם הרצה את שיעוריו לפני תלמידיו שומעי לקחו.

כותב השיעורים ישב איפוא לפניו באותו בית המדרש. מתוך דבריו למדים אנו על דמות מיוחדת במינה, שאף הוא ישב בין התלמידים, עם כי חשיבות יתירה נודעה לו, וכנראה נחשב כ'תלמיד - חבר' לרבינו. בשיעורים על התורה ועל תהלים מובאים פירושים ספורים בשם **רבי אברהם מפיסא**. רבי אברהם היה מרבני בולונייה בזמן רבינו. הוא נפטר לבית עולמו בקיצור ימים בשנת שי"ד, שנים ספורות אחר פטירת רבינו. הפירושים המובאים בשמו הם לפי דרכו של רבינו, וכנראה נוספו תוך כדי הלימוד ביחד עם רבינו ותלמידיו. להלן נקדיש דברים לדמותו של גאון נשכח זה, ולדברי תורתו שהשמיע בבית מדרשו של רבינו הספורנו.

התפתחות עריכת פירוש הספורנו, וזמן כתיבת השיעורים

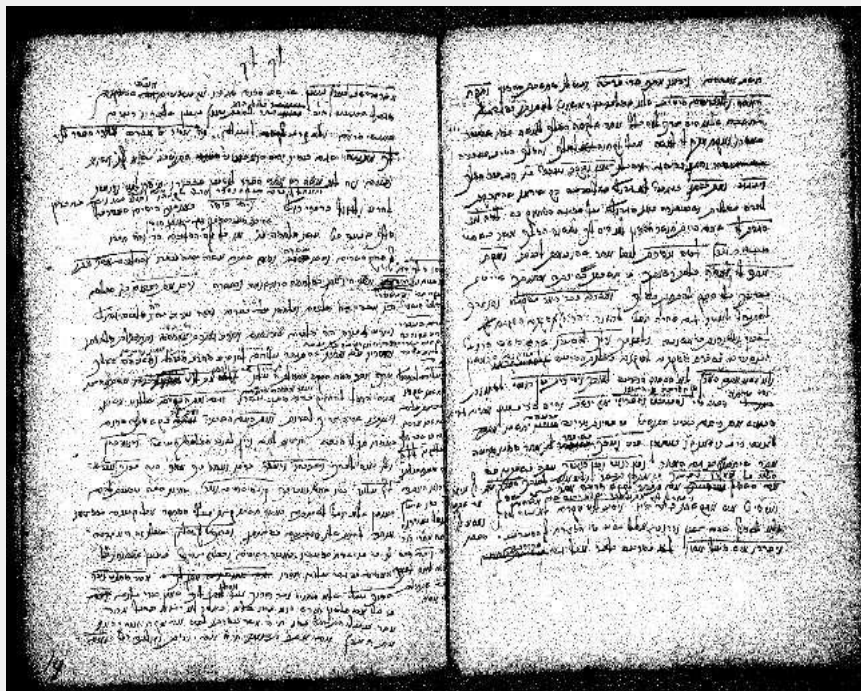
א', מהדורות ונוסחאות הפירוש

בעזר עליון זכינו למהדורות שונות מפירוש רבינו הספורנו על התורה. אם על ספר תהלים ניתן למנות כיום את השיעורים ואת הפירוש הנדפס, שאף שהינם מקבילים אלו לאלו, בכל זאת יש בהם שוני רב, הרי שלפירוש התורה יש בידינו ארבע מהדורות!

מתוך השוואת המהדורות השונות, נשתדל לעמוד על צורת כתיבת השיעורים והפירושים, כמו גם על זמן כתיבתם.

לפני מספר שנים זכיתי לערוך את פירוש הספורנו המבואר על חמשה

חומשי תורה עבור מכון 'עוז והדר'. בחומש 'ספורנו המבואר' שיצא לאור בשנת תשע"א, זכיתי לצרף את נוסח 'מהדורא קמא' של פירוש התורה, מכתב יד קודשו של רבינו, שהיה ספון מעין רואה ברוסיה הסגורה, ורק

פירוש התורה – מהדורא קמא, בכתב-יד רבינו

לאחרונה ניתן ליהנות לאורו. כפי שכתבתי במבוא שם, כתב יד זה מלא מחיקות ותיקונים מאת המחבר עצמו. בדרך כלל ניתן לפענח גם את המחיקות, ומתוך כך עולה בידינו ארבע נוסחאות להשוואה: נוסח מהדורא קמא המקורי, נוסח מהדורא קמא המתוקן, הנוסח הנדפס, והשיעורים.

הנוסח המדויק ביותר של פירוש הספורנו על התורה שנדפס עד למהדורת 'עוז והדר' הינו ללא ספק הדפוס הראשון, שנדפס מתוך כתב-יד אותו מסר רבי חננאל חיים ספורנו נכדו של רבינו לדפוס, כשבע עשרה שנה אחר פטירת רבינו לחיי עד (ונציה שכ"ז), ונדפס בדקדוק רב עם טעויות מעטות מאוד. בהעתקות הרבות הקיימות מפירוש רבינו נראה בעליל שחוסר האחידות ביניהם נגרמה מכך שמקורו של כל אחד מכתב ידו של רבינו בזמן אחר, אם כי רק כתב-יד אחד (פרמא די רוס, 1188) נראה שהועתק ממש מכת"י זה. שאר ההעתקות כנראה הועתקו מנוסחה אחרת שכתבו

שער דפוס ראשון

רבינו מחדש ע"פ השינויים והתיקונים שהגיה במהדורא קמא, ובאותה מהדורא כבר תיקנו להיות מוכן לדפוס. נראה שגם הכתב-יד האחרון של רבינו, או של מעתיק בצוואת רבינו, זה ששימש לדפוס ולא הגיע לידינו, ראה גם שינויים שונים. כן מתברר מכתב-יד נוסף, והוא כתב של סופר מומחה שכתבו בפקודת 'רבי יעקב בן אברהם ספורנו', כנראה בן משפחתו של רבינו, עוד בחיי רבינו. כתב-יד זה כמעט זהה עם נוסח הדפוס, ומ"מ אנו מוצאים בו הוספות מספר, למשל הפירוש על הפסוק האחרון של התורה.

ב', סדר יצירת המהדורות

השוואת הנוסחאות בכל התורה מולידה מסקנא מפליאה. ברוב המקומות ניתן לראות בבירור את ההתפתחות מן השיעורים עד הנוסח הנדפס באופן ברור: א', השיעורים. ב', נוסח מהדו"ק כמו בשיעורים. ג', מחיקת המהדו"ק וכתובה מחדש. ד', נוסח הנדפס כמו הכתיבה החדשה במהדו"ק עם תיקונים נוספים יא.

י. **במבוא** של פירוש התורה בהוצאת מוה"ק נכתב שכל הקטעים הארוכים שבפירוש התורה נוספו בהמשך. אחת הדוגמאות שמביאים הוא הקטע בדברים (לב ז) עה"פ 'זכור ימות עולם', שאינו מופיע בשום כתב יד, ומוזה הוכיחו שבוודאי הוסיפו המחבר בסוף ימיו. השערה זו אינה נכונה, ואף דוגמא זו תוכיח, שהקטע האמור מופיע במהדו"ק עם הרבה מוחיקות ותיקונים, הרי שקדם הרבה, אלא שנשמט כנראה על ידי ראשון המעתיקים בטעות הדומות, לפי שכתוב פעמיים 'זכור ימות עולם'. מלבד זאת, יתבאר להלן שכל עריכת פירוש התורה נעשתה רק בשנותיו האחרונות של רבינו.

יא. להלן מספר דוגמאות:

- **בבראשית** (ו יח-כא) 'ואתה קח לך מכל מאכל וגו' - מכאן שהכניס נח בתיבה גם כל מיני זרעונים. המשמעות היא שהכניס זרעונים כדי להציל גם את הזרעים. אך בנדפס כתב: 'מכל מאכל - מאכלים שונים למינים שונים'. הרי שהזרעונים נועדו למזון בעלי החיים. וכמחלוקת השיעורים והנדפס

נחלקו במדרש (ב"ר לא יד): 'רבי אבא בר כהנא אמר, הכניס עמו זמורות לפילים, חצובות לצבאים, זכוכית לנעמיות. רבי לוי אמר, הכניס עמו זמורות לנטיעות, יחורים לתאנים, גרופית לזיתים'. וטעם חזרת רבינו מפורש בנדפס (פסוק ב): 'וימח את כל היקום - של בעלי חיים, לא עשבים וצמחים, כמו שביאר באמרו מאדם ועד בהמה עד רמש ועד עוף השמים'. בשיעורים לא בא פירוש זה, ובמהדור"ק: 'וימח את כל היקום - שלבעלי חיים, כמו שביאר ואמר 'מאדם ועד בהמה' כו'. ושוב הוסיף: 'לא עשבים וצמחים', ודו"ק.

- **שם** (יג יד) עה"פ 'יה' אמר אל אברם אחרי היפרד לוט מעמו'. בשיעורים פירש שדיבר עמו רק אחרי שנפרד לוט ממנו כדי 'שלא יתחיל לוט לריב עמו מאז כי בן אחיו הוא'. ואילו בנדפס פירש כחז"ל בב"ר (מא ה), כדי שלא יריב לוט עם הכנעני. במהדור"ק הנוסח כבנדפס, אלא שנוסף בסופו 'כדברי רז"ל'. ולפי הנראה, כיון שבשיעורים פירש שלא כחז"ל ראה צורך להדגיש ששב לפרש כדבריהם, אך בפירוש הסופי השמיט זאת, כדרכו שאינו מציין מקורותיו. [בדומה לזה מצינו גם במהדור"ק שם (טו ז) 'לרשתה - בתורת ירושה שאין לה הפסק, כדבריהם ז"ל', ובנדפס אינו].

- **שם** (טו א): 'הרבה מאוד - בין בעולם הזה ובין בעולם הבא', והוא קרוב למהדור"ק המקורי: 'הרבה מאוד - בשתי עולמות', ותיקן שם כפי שהוא בנדפס: 'הרבה - בעולם הזה, מאד - לחיי עולם'.

- **שם** (מא מז-מח), בשיעורים: 'לקמצים - ר"ל אוצרות, לפי שקומצין החיטה, שהוא לשון סגירה, וכן בלשון ז"ל 'מקמץ', 'קומץ את פיו'. קרוב לזה כתב במהדור"ק בתחילה: 'לקמצים - לאוצרות קמזות וסגורות, כאמרם (מנחות פו)'. 'עשירים מקמצים', ומוזה ייאמר 'קומץ' ליד הסגורה'. ושוב מחק הכל, וכתב מחדש: 'לקמצים - בכל שיבולת עשתה קמצים', וכן הוא בנדפס.

- **שם** (מב יב) בטענת יוסף לאחיו שמרגלים הם, בשיעורים מבאר שהאמין שהם אחים, אך חשד שבאו כולם יחד כדי לרגל. וכן כתב מתחילה במהדור"ק: 'אין זה רגילות שיהיו עשרה בני איש אחד ושישלח את כולם'. ותיקן: 'אין זה אמת שתהיו כולכם אחים, אבל נועצתם להיות אחים לומר שאתם בני איש אחד כדי לשאול יחדיו לראות ערות הארץ'. וכ"ה בנדפס. חזרה זו ממשיכה שם (פסוק טו) עה"פ 'בזאת תיבחנו - אם תצאו מזה כי אם בבוא אחיכם הקטן הנה'. בשיעורים פירוש אופן המבחן, 'שם אתם מרגלים - אביכם לא ישלח גם אותו לסכנה, וגם הוא מעצמו לא ירצה לבוא לשים עצמו בסכנה'. וכן הוא במהדור"ק המקורי: 'שם אינכם אחים - לא יסכן הקטן את עצמו, ולא יניחחו אביו לבוא'. ואחר כך מחק 'ולא יניחחו אביו', ועל פי מחיקה זו פירש בנדפס: 'שם אינכם אחים, לא יסכן הקטן את עצמו לבוא עמכם לשקר ולהיות בן מות עמכם'.

- **בשמות** (ג ב) בא ליישב סתירת תחילת הפסוק 'הסנה בוער באש', לסופו 'הסנה אינו אוכל'. בשיעורים מפרש שלבת האש היתה רק 'תוך הסנה' - באמצעו, ולא התפשט לכולו, ומשה רבינו תמה 'מדוע לא יבער הסנה' - כולו. בנדפס הבדיל בין לשון 'בוער' - שפירושו 'דולק', ללשון 'אוכל', ופירש שהאש בער מבלי לאכל את הסנה. הבדל נוסף, בשיעורים מבואר שהמלאך רומז להתגלות ה' במצרים, ואילו בנדפס מבואר שרומז לצדיקי ישראל. גם כאן חזרת רבינו בשתי הנקודות נמצאת בתיקונים שבמהדור"ק. כן גם שם (ב כג, ג ט) בסיבת עליית צעקת ישראל השמימה ופירוש תיבת 'וגם ראיתי את הלחץ'.

- **שם** (ח ה), לפי השיעורים, פרעה חשב שמשה פועל בכישוף, והמכות נועדו להוכיח שאינו אלא בכח ה'. ולפי הנדפס, לא הכחיש פרעה שה' הוא העושה פלאות אלה, אלא שלא ראה את מעלת פעולת ה' על פעולת הכישוף. ובמהדור"ק מתחילה כתב 'העתירו אל ה' - כי בזאת שת לבו וראה שאינו על פעל החרטמים'. ותיקן: 'העתירו אל ה', כי בזאת שת לבו וראה יתרון פעולת האל ית' על פעל החרטמים'.

- **שם** (יד י) 'ובני ישראל יוצאים ביד רמה'. בשיעורים פירש שיצאו בלי פחד. ואילו בנדפס פירש 'כענין יְדִינוּ רָמָה (דברים לב כו)', היו מתאמצים לנצח את פרעה וחילו'. ובמהדור"ק, בתחילה כתב 'ביד רמה - שחשבו לנצח', ותיקן: 'ביד רמה - מתאמצים לנצח'.

לפעמים, נוסח מהדו"ק נשאר כמו בשיעורים, ורק בנדפס חזר בו יב.

- **שם** (טו כח), בתוכחתו של ה' על חילול שבת שכלל בו את משה 'עד אנה מאנתם', בשיעורים פירש שהוכיחו על שלא אמר אליהם **תחומי שבת**. במהדו"ק פירש על איסור לקיטה ו**יציאה חוץ לתחום**. ובנדפס פירש על לקיטת המן שחייב מדין 'תולש', והבאתו **מרשות לרשות**. יש לציין שבנדפס בפסוק הקודם כתב: 'יצאו מן העם - מן המחנה אל מקום רחוק', ומשמע שעברו על איסור תחומין במהדו"ק והשיעורים, ואילו בהמשך דבריו שם מבואר שהמלאכה היתה רק משום תולש והוצאה, וכפי הנראה נשאר כאן רושם מפירוש הקודם שלא תוקן.

- **בתחילת פרשת כי תשא** (שם ל יב), בטעם למה צריך 'כופר נפש' בשעת ספירת בני ישראל, בנוסח המהדו"ק הרחיב יותר בביאור הקרוב לשיעורים, והרחבה זו נמחקה ממהדו"ק, ולא באה בנדפס.

- **בויקרא** (טו א), בשיעורים מחלק בין 'אמירה' ל'דיבור': 'הדיבור מורה על סיפור גדול, והאמירה על אמירה וצינוי פרטי'. דומה לזה במהדו"ק המקורי: 'הדיבור בלשון הקדש לא תפול ברוב על האמירה'. אך במהדו"ק המתוקן ובנדפס: 'תיבת וידבר בלשון הקדש לא תפול ברוב על חלקי הדיבור'.

- **בבמדבר** (יג כד) עה"פ 'למקום ההוא קרא נחל אשכול על אודות האשכול אשר כרתו משם'. בשיעורים פירש שהכתוב בא להדגיש שלא היה מקום זה מיוחד באשכולות גדולות, ונקרא 'נחל אשכול' רק על שם הכריתה. בנדפס שינה במקצת, שלא נקרא כן על שם שכרתו משם, אלא על שם תמיחת יושבי הארץ שראו שהאשכולות נפלאים בעיני המרגלים, אף שבכל הארץ היו האשכולות כאלו. את השינוי הדק הוסיף רבינו בכתב ידו במהדו"ק על ידי ההוספה שבסוגריים: '[שתמהו על היות אותו האשכול נפלא אצל ישראל, כי] היו בארץ אשכולות גדולים וטובים כמוהו או יותר'.

- **בפרשת שלח** (שם טו א-טז), בנדפס כתב שמאז חטא המרגלים היה צריך מנחה ונסכים בקרבן יחיד, בשיעורים הזכיר רק נסכים ולא מנחה, ובמהדו"ק הוסיף 'מנחה' בין השורות.

- **בפרשת קורח** (שם טז יד) בדברי דתן ואבירם 'ותתן לנו נחלת שדה וכרם', בנדפס פירש 'ודבריהם' כאילו נתת לנו בה נחלת שדה וכרם, בצוותך מצוות התלויות בארץ'. ואילו לשון המהדו"ק: 'שלא הביאותנו אל הארץ שאמרת ועם זה נתת לנו בה נחלת שדה וכרם כאשר אמרת כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם תעשו זה וזה', וכי תבואו מלחמה בארצכם והרעותם', 'ראה נתתי לפניכם את הארץ בואו ורשו את הארץ' ודומיהם, 'ודומה ללשון השיעורים: 'שאתה אומר כל היום 'והיה כי יביאך - תעשה זה', 'כי תבואו אל הארץ - תעשו זה', כאילו כבר 'נתת לנו נחלת שדה וכרם'.

- **בשיעורים** לפרשת חוקת (שם יט יא-יב) 'אפשר שלפי דעת הגאון, **טומאת המת** רומזת כמו שאמר על חטאת היצר הרע - 'שאר שבעיסה'. ואילו לפני כן כתב שם שהפרה היא הרומזת ליצר הרע. אך בנדפס מפורש שטומאת מת רומז ליצר הרע.

- **שם** (כא יב) בנס נחל ארנון, בשיעורים כתב 'וראו שהיו עומדים נגד טבעם כמו נד נוזלים', וכלשון זה במהדו"ק: 'שנתן בים מן הכח נגד טבעו כאשר נצבו כמו נד נוזלים'. ובנדפס כתב בלשון אחר, והשווה גם מ"כ בפירוש בחבקוק (ג ח) ובביאור שם.

יב. - בבראשית (יז א) 'התהלך לפני והיה תמים', פסוק 'בכל דרכיך דעה' מופיע בשיעורים ובמהדו"ק, אך לא בנדפס.

- **שם** (יח א) בטעם שהתורה מפרטת את המקום 'באלוני ממרא'.

- **שם** (יח כג-כד) בטעם שביקש אברהם להציל את סדום אם יהיו עשרה צדיקים לכל עיר, כתב בשיעורים: 'ונקט המספר הזה לפי שנראה בעיניו שזה המספר היו ראויים להחזיר המקום ההוא

אך מאידך, לפעמים רואים להיפך. יש שהפירוש בשיעורים ובנדפס שווים, ורק במהדור"ק שונה י"ג.

תופעה מעניינת נוספת: כמעט כל השיעורים ושאר הרשימות שבגליונות פירוש הרלב"ג נכתבו בשולי הדף החיצוניים, וכן בגליונות למעלה

בתשובה, שהם 'עדה' לכל כרך וכרך לחמישה כרכים, וכן במהדור"ק: 'אולי יש חמשים - שכל י' מהצדיקים נקרא עדת אל, מספיק להשיב כרך בתשובה'. ובנדפס אינו.

שם (כה ט-י), במהדור"ק ובשיעורים מבואר שאליעזר לא היה צריך רשות מאברהם ללכת, וביקש רשות עבור רוכבי הגמלים בלבד, ואילו בנדפס מבואר שהיה צריך רשות לעצמו, ורק על החפצים שלקח לא היה צריך רשות.

בשמות (יט ב), במהדור"ק: 'ויחנו במדבר - כי שם שכן הענן, כאמרו (במדבר ט יז) 'ובמקום אשר ישכון שם הענן שם יחנו בני ישראל', ויחן שם ישראל נגד ההר - אע"פ שהיו יכולים לחנות אצל הענן מצד אחר שלא כנגד ההר, הסכים כל אחד מהם לחנות שם נגד ההר, שכבר אמר להם 'תעבדון את האלהים על ההר הזה'. לשון דומה לזה בשיעורים, ואילו בנדפס אין לזה זכר.

שם (כח ב) בבגדי כהונה העשויים 'לכבוד ולתפארת'. בנדפס מפרש 'לכבוד' - לה', 'ולתפארת' - לכהן. בשיעורים שולל בתוקף פירוש זה: 'ר"ל 'לכבוד ולתפארת' לה' יתברך, לא לאהרן ולבניו, שהרי כהן המכבד עצמו ולובש בגדי כהונה שלא בעבודה מעל'. גם במהדור"ק פירש 'לכבוד ולתפארת' רק לה'. אך בכונות התורה מפרש רבינו כפירוש הנדפס.

בשיעורים בסוף פרק ל"א מבואר שתיקון חטא העגל על ידי המשכן לא נעשה בזכות תפילת משה, וכבר קודם החטא הוכן התיקון, אך בכל כתבי רבינו מבואר שהמשכן הושג בתפילת משה, ואף בשיעורים עצמם (שם כד יח) מבואר כן. חזרת רבינו בזה מצינו בכתב ידו לכונות התורה [הממוסגר אינו בכת"י מהדור"ק, והוא נוסף בדפוס]: 'אמנם אחר חטאם בעגל, (גם כי בתפילת משה בחירו נעתר לשאת חטאתם ולהשרות שכינתו בתוכם, עם כל זה) אמר 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם ככל אשר אני מראה אותך וגו' את תבנית המשכן וגו' כליו וגו', ולא באופן אחר, (כי לא השיבם כלל אל מעלתם שהיו בה קודם)'.
הפירוש שבא בשיעורים לדברים (כט כא-כז) נמצא גם במהדור"ק שם (פסוק כא-כג), ובנדפס אינו.

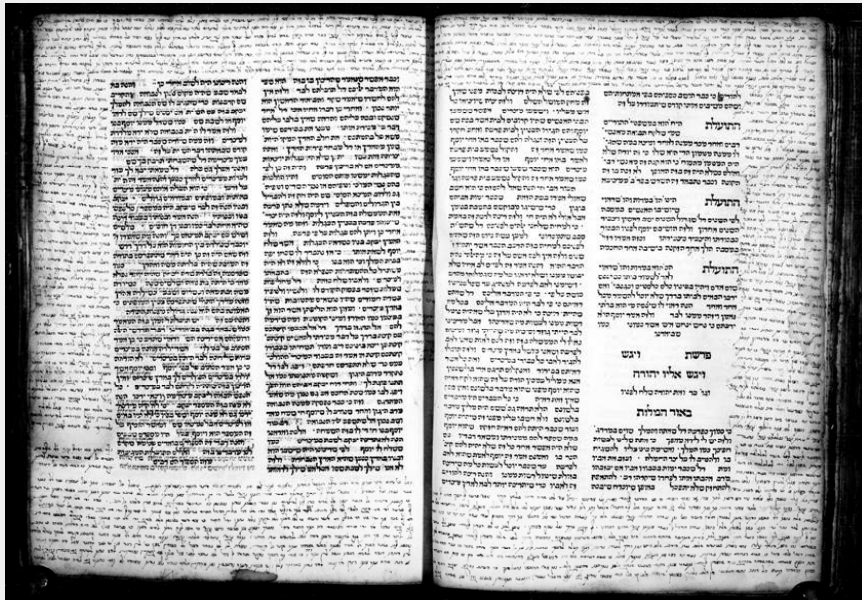
דבר מעניין מצינו בבראשית (ו יח), במה שאמר ה' לנח 'והקימותי את בריתי אתך'. בנדפס כתב רק: 'והקימותי את בריתי - אחר המבול'. כן הוא בנוסח מהדור"ק, אלא שהוסיף שם סימון מפתח לתוספת בשולי הדף, שם הוסיף לבאר באריכות את גדר 'בריתי', ולמה נאמר 'והקימותי את בריתי', ולא 'והקימותי בריתי', שמשמע שמדובר בברית שכבר נכרתה. גם הוספה זו עברה מספר הגהות ושינויים. בשיעורים גם מאריך לבאר נקודה זו באופן אחר.

יג. בבראשית (יד א-ה) עה"פ 'ויהי בימי אמרפל', בשיעורים ובנדפס מפרש שאמרפל לא היה כלל במלחמה הראשונה, אלא שהיה חשוב באותו הזמן, ולסימן אמר הכתוב שהיה בימיו. ואילו במהדור"ק פירש 'ימי בימי' על המלחמה שהיתה מפורסמת באותו הזמן, ולפירוש זה היה אמרפל גם במלחמה הראשונה. ועל זה הדרך פירש במהדור"ק בהמשך 'והמלכים אשר אתו - אשר היו אתו במלחמה הראשונה ובפשרה', ואילו בשיעורים כתב 'והמלכים אשר אתו - בלי אמרפל, שהוא היה המפשר לבד', ובנדפס 'אשר היו אתו בפשרת עמק השדים ובתוכם אמרפל'.

בשיעורים לויקרא (כה ב): 'הנה לא יזכיר בשום מצוה מקום הציווי זולתי כאשר קרה חידוש אז באותו המקום'. גם בנדפס פירש כן, אך לא במהדור"ק.

ולמטה, אך לא בשוליים הפנימיים. רק במקומות בודדים נוספו דברים בשוליים הפנימיים^י. לפעמים באו הרשימות שנוספו בשוליים הפנימיים להוסיף על הפירוש, אך לפעמים הוספות אלה אינן חלק ממהלך הפירוש שבשאר העניין. לפעמים מפרט פרט שלא התייחס אליו, אך מצינו גם שמפרש את אותו העניין באופן שונה. במקרים אלה, התוספת בשוליים דומה יותר לנוסח הנדפס^{טו}. מסתבר שהוספות אלה שנכתבו בשלב מאוחר יותר מהווים גם הם שלב ביניים בעריכת הפירוש הסופי^{טז}.

י. ובמקרים אלה לפעמים נסתר חלק מהכתב בקיפול, ולא פוענחו במלואם.

טו. להלן דוגמא לכך: פרשת מזבח הזהב מופיעה בשמות (א, כ), ולא בפרשת תרומה עם שאר כלי המשכן. בשיעורים פירש שליהיות זה [מזבח הזהב] תכלית הכל, שם אותו לאחרונה, להורות שכל מה שצויה הוא לתכלית זה וכי הוא תכלית הכל. בשוליים הפנימיים נכתב: 'הכתוב לא מנה עשיית המזבח זהב עם השאר בפרשת תרומה, להיות כל הכלים האחרים סיבה ליירדת השכינה והם קודם, והמזבח הזהב הוא כי צריך לאחר שירדה השכינה'. והוא כפירוש הנדפס: 'ולא הוזכר זה המזבח עם שאר הכלים בפרשת תרומה, כי לא היתה הכוונה בו להשכן האל יתברך בתוכו כמו שהיה הענין בשאר כלים, גם לא היה עניינו להוריד כבודו בבית כענין מעשה הקרבנות, אבל היה ענין זה המזבח לכבד את האל יתברך אחרי בואו לקבל ברצון עבודת עמו בקרבנות הבוקר והערב ולשחר פניו במנחת קטורת'. בפרשת שמיני, בביאור טעותם של נדב ואביהו בהקריים קטורת זרה, קיים אותו ההבדל בין השיעורים לנדפס.

טז. יצוין שכל האמור כאן, ובפרט בענין ההוספות שבשוליים הפנימיים, לא אמרנו אלא לגבי השיעורים על התורה. על סדר השתלשלות השיעורים והפירוש לתהלים נעמוד בסיד בהקדמה לשיעורים לתהלים.

כלל העולה: מכל האמור, נראה שהשיעורים וכתבי רבינו במהדו"ק ובנוסח הסופי, **כולם נערכו באותו הזמן**, והושפעו אלה מאלה. יש להניח שמעת בואו לבלונזיה, פתח רבינו את בית מדרשו, או שנמנה לרב של בית מדרש קיים, והתחיל להרצות בו את שיעוריו. בד בבד היה רבינו כותב לעצמו, וגם התלמיד, או כמה תלמידים, רשמו לעצמם. במשך הזמן הלך הפירוש והתבסס ושינה צורתו. לאחר שערך כל אחד את הפירוש כפי שנאמר בזמן כתיבתו הוא, השוו את הנוסחאות והעלו את הנוסח הסופי, והוא אותו הנוסח שנדפס. יתכן שאת הנוסח הסופי לא ערך רבינו הספורנו בעצמו, אלא נכדו רבי חננאל חיים או אחד מתלמידיו, שהשתמש לשם כך בנוסח מהדו"ק ובנוסח השיעורים, ואולי בכתבי תלמידים אחרים. כדי לבסס את השערתינו, נעמוד על תאריכי כתיבת הנוסחאות השונות.

ג', תאריך כתיבת השיעורים והפירוש הנדפס

דבר ברור הוא שהשיעורים נאמרו בבולוניה. ההוכחה הראשונה לכך היא ממה שמצינו הזכרת דברים משמו של רבי אברהם מפיסא, תושב בולוניה שנים רבות לפני בוא רבינו לשם, וניכר שהדברים נאמרו תוך כדי אמירת השיעור.

רבינו בא לבולוניה לאחר שהתגורר עשרות שנים ברומא. רוב קהילת רומא נחרבה במלחמה בשנת רפ"ז ובשיטפון בשנת רצ"ג. מסתבר שלאור אירועים אלה עקר רבינו משם. אמנם, משנת רצ"ו עדיין קיימים מכתבים לאחיו הגר בבולוניה בהם מבטא את השתוקקותו לבוא לגור אצלו. במכתבים אלו מתברר שבניו של רבינו עובדיה חיו אצל דודם חננאל בבולוניה. במכתב נוסף מתברר שרבינו משתדל באיזה ענין כספי כדי שלא יפלו הוא וזוגתו לעול על אחיו חננאל, ובעוד מכתב מביע רבינו את צערו על שלא עלה בידו להוציא את 'יתר הפליטה'. אולי כוונתו בזה לענין ממוני שנשחת באותם אירועים ברומא¹.

מאידך, את עקבותיו של רבינו בבולוניה מצינו הרבה לפני כן. אחד מזקני רבני איטליה באותו זמן, רבי עזריאל דאיינה, כותב בשו"ת שלו (סי'

יז. יש לציין שבשנת רצ"ה הנפיק האפיפיור 'בולה' [תקנה] הנותנת חופש ליהודים באזור רומאניה, בו נמצאת העיר בולוניה, לעסוק במקצועות חופשיים. יתכן שכאשר יצאה התקנה אל הפועל והותר לרבינו להתפרנס כרופא, לא חש עוד לאבדן 'שארית הפליטה' שברומא, ושב לבולוניה, שם התפרנס גם אצל הגויים כ'אביר הרופאים'. אף שהוסמך לרופא באוניברסיטת פיררה בשנת רס"א, אין הוכחה לכך שעסק ברפואה לפני שבא לבולוניה.

קס"ז) בשנת רפ"ט לרבני בולוניה, ביניהם 'קופת הרוכלים כמהר"ר עובדיה מספורנו'. גם בתשובה נוספת (סי' רפ"ז) בעניין תשלום המס לאפיפיור וחרם רבני בולוניה על קהילת רג'יו מונה הוא את רבינו בין רבני בולוניה, והוא משנת רצ"א. בשנת רצ"ב מזכיר שוב ר"ע את שם רבינו בין רבני בולוניה (סי' קפ"ח) בעניין הצלת שטרות ישמעאל מריאטי ואחיו בפירנצה. הרי שבשנים אלו כבר שהה רבינו בבולוניה. כן עולה מפסק של רבינו להגנת רבי עזריאל דייאנה שגם הוא כנראה משנת רצ"ב (שם סי' רע"ב-רע"ד) יח.

מסתבר שרבינו ברח מרומה מפני המאורעות, ולפני שנת רפ"ט כבר הצטרף לבית דין של ר"א הכהן, אלא שנאלץ לשהות מחוץ לעיר לתקופות ארוכות להשתדל להציל את מה שניתן מנכסיו, ואולי מכתביו, שנותרו ברומה. בעת שהותו הארוכה מחוץ לעיר היה משאיר את בניו בביתו של אחיו חננאל, וזה הרקע למכתבים אלה.

בהקדמות רוב ספריו, רבינו זוקף את חיבור ספריו לזכותו של אחיו חננאל. בהקדמת פירוש התורה הוא מעיד שכתבו 'לקול דברי כמהר"ר חננאל אחי יצ"ו', וכן בהקדמת פירושו לתהלים וקהלת. במכתבים הנזכרים מתברר שגם פירוש איוב נכתב לבקשת אחיו. ברבים מכתבי-היד חסרה ההתייחסות לחננאל, ויש חוקרים שהסיקו שהוספת שם חננאל בהקדמות לא נעשתה אלא מפני הכבוד. כמובן שדברי הבל הם. מסתבר שעצם הפירוש לא נכתב לבקשת אחיו, אלא סידורו ועריכתו. כל זמן שכתב רבינו לעצמו, היתה כתיבתו כפי שרואים את סגנונו במהדורא קמא, בפירוש יונה זכריה וחבקוק, ובפירוש ישעיה, כלומר, בלשון מתומצת עד כדי כך שבקושי ניתן לשער את אמיתת כוונתו לאחר עמל רב. אחרי או תוך כדי ששיפץ והכין את פירוש התורה לעשותו מובן ללומדים, וזאת כנראה בחסות אחיו חננאל נשיא קהילת בולונייה, שאולי אף הקים עבורו את בית מדרשו, ביקש חננאל שיסדר גם את פירושו לאיוב ותהלים.

באחד המכתבים שכותב לחננאל, מבטיח לו רבינו להיענות לבקשתו ולכתוב עבורו פירוש לספר איוב ולהשלים את פירוש ספר תהלים. תאריך כתיבת מכתב זה נקבע על פי המופיע בכתב היד כפי שפוענחה עד היום: 'כה אמר אחיך עובדיה ספו', כותב נחוץ ליל מ"ש ב' פברא' שצ"ו. כפי

יח. אך בתקנות בולונייה שנחתמו בשנת רצ"ז [נדפסו בתולדות בולונייה, י' זנה], לא חתם רבינו, אלא קרוב משפחתו רבי יעקב ב"ר אברהם ספורנו. כפי הנראה לא חתמו שם אלא רב העיר מהר"א הכהן ושבעה טובי העיר, אך לא הרבנים, שהרי גם הדיינים האחרים לא חתמו.

הנראה הניחו שהשנה 'שצ"ו' נכתבה בטעות, ובוודאי הכוונה ל'רצ"ו'. אך בכתב יד נכד רבינו, רבי חננאל חיים, ברור שכתוב: 'כה אמר אחיך עובדיה ספו', כותב נחוץ ליל א"ש י"ט ב' פברא' ש' ליי"א'. כלומר, שנת ש', 'לברכה יהא, אמן', כפי שהיה נהוג לחתום אז במקומות אלה. הרי שהפירוש לתהלים ולאיוב גם הוא נכתב רק בתקופה האחרונה לחיי רבינו.

רבינו עובדיה ב"ר יעקב ספורנו
ספר אור עמים
בית יעקב לכו ונלכה באור ה'
זה ספר אור עמים
 חבנו האלה האלה תחננו המעשה טוב ידע
 ידענו תנונו ונכנו האלה כענין
 שוכניה ינו וספורנו נדפס על
 ידי הוצאת המעשים י"ט
 גב יחד נדפס תל אביב
 תשס"ה
בולוניא

בשנת רצ"ז הדפיס רבינו את ספרו 'אור עמים', ספר חקירה שבו מוכיח את יסודות אמונת ישראל לפי יסודות הפילוסופיה היוונית, ומראה בו שהוכחות אלה רמוזות כבר בתורה. בית דפוס בבולוניה הוקם בשנת רצ"ו ע"י 'השותפים העוסקים במלאכת המשי'. בשער ספר אור עמים בא לביטוי הערכתם של בני עירו של רבינו אליו: 'בית יעקב לכו ונלכה באור ה', זה ספר אור עמים, חיברו החכם הכולל האלקי הרופא המובהק, פאר הדור והדרו, מרנא

ורבנא הגאון כמוהר"ר עובדיה יצ"ו מספורנו, נדפס על ידי הצעירים השותפים יצ"ו גם יחד עושים במלאכת המשי, פה בולוניא'.

בשיעורים מזכיר התלמיד בשופי את ספר 'אור עמים'², ופעמים רבות אף מציין לעיין שם³. מזה נראה שהספר כבר הודפס והופץ בזמן כתיבת השיעורים. נמצינו למדים שכתובת השיעורים היתה אחרי שנת רצ"ז.

ומכאן לזמן עריכת הפירוש הנדפס. יש כתב-יד של פירוש רבינו על התורה מיוחד ביופיו הנמצא במוסקבה. נוסח הפירוש כמעט זהה לנוסח הנדפס. בקולופון שבסוף הפירוש כתב הסופר שהעתיק ספר זה בהזמנת

יט. לא ידוע לי פענוח ר"ת אלה.

כ. שמות (ו ב-ה, כד ט-יא, כה לא-לז), דברים (לג כה-כח), תהלים (א ג, יט א-ב, כט ב, לג יג-טו, כה ז-ח, קלו ד), וראה שם (קלט ד) 'והרצה להוציא לאמת משפט זה לראות דעת הגאון, יעיין היטב בספר 'אור עמים' שלו בחקירת הידיעה, כי דעת שפתיו ברור מללו'.

כא. תהלים (א ג) 'והביא הרב אלו המופתים וקצת פירוש המזמור הזה בספרו 'אור עמים' שחיבר, בחקירת 'הנפש', אפס קצתו תראה וכולו לא תראה, וקצתו משם'. שם (יט א-ב) 'ותמצאם שהביאם בספר 'אור עמים' שלו, בחקירת 'חידוש השמים'. וכן שם (כד ד).

'רבי יעקב בכה"ר אברהם ספורנו' וסיימו בערב שבועות שנת ש"ג. הרי שהתוצר הסופי כבר קיים בשנה זו.

הרי שהשיעורים והפירוש הסופי התחברו בין השנים רצ"ז-ש"ג^{כב}. כיון שהוכח לעיל שסדר התפתחות הפירוש כפי שעולה מהשוואת הנוסחאות היה בתחילה - השיעורים, ואחר כך מהדו"ק, ושוב תיקון מהדו"ק, עד לפירוש הנדפס, עלינו לשער שאף נוסח המהדו"ק נכתב תוך כדי אמירת השיעורים, אף שמסתבר שתחילת כתיבת מהדו"ק קדם בכמה שנים^{כג}. אך ממה שנוכחנו לדעת שלפעמים הסדר משתנה, נראה שאותם השנים לימד רבינו את שיעוריו ורשם לעצמו, וביחד העלו את הנוסח הסופי^{כד}.

כב. מנגד, ברשימה ביבליוגרפית של אחד מכתבי-היד של פירוש התורה שנוסחו קרוב מאוד לנדפס מצויין שנכתב בשנת רצ"ז, מה שסותר את השערתו. בדקתי את כתב היד, ומצאתי שאין בו כל ציון תאריך, אלא שנכרך ביחד עם ספר 'אור עמים' שנדפס בשנת רצ"ז, ומכאן לטעות זו.

כג. בכתב-היד של רבינו מופיע אחרי מהדו"ק גם הפרק המסכם של ספר 'אור עמים', שנכתב כפי הנראה לפני שהופיע ספר זה בדפוס. אך יש לציין שגם מאמר 'כוונות התורה' מופיע באותו כתב היד, ובתחילתו מזכיר את ספרו 'אור עמים' שכבר כתב. כפי הנראה, כתב-יד זה הורכב מכמה חלקים שנכתבו בזמנים שונים. זאת ועוד, במכתב שטרם פורסם, כותב רבינו אודות ספרו 'אור עמים' שכבר נדפס בלשון הקודש, ושלח עם המכתב העתקה מפרק 'כלל העולה' ללטינית כדי להעבירו לכומר אחד שהתעניין בעיקרי האמונה. יתכן שכאן טמונה הסיבה לכך שפרק זה לבדו מופיע בכת"י בלשון הקודש, בפרט שיש בו שינויים מן הנדפס, ואולי כתבו עבור מתרגם שיתרגמו מלשון הקודש ללטינית. רק בשנת ש"ח יצא לאור ספר אור עמים כולו בלטינית, עם שינויים והשמטות ממה שנכתב במקור העברי.

כד. יתכן שהשיעורים עצמם היו למראה עיני רבינו, אף שרבי חננאל חיים, נכד רבינו, לא ראה אותם, כמו שמתבאר מהעתקתו של הפירוש ל'רב חסד' המובא בהערה להלן. [בזה נבין למה מסר רבי חננאל חיים לדפוס את פירוש שיר השירים וקהלת, ולא את פירוש רות, לפי שלא היה בידו כתב-יד של ספר זה]. השפעת סגנון רבינו על התלמיד - הסופר מתבטאת לא רק בתוכן, אלא אף בצורה ובמילים בהם משתמש. יש לציין למספר ביטויים ושינויי פסוקים בשיעורים הדומים לנוסח וסגנון רבינו בכתביו:

- **ביטוי 'אין אומר השב'**, כלשון הכתוב **בישעיה** (מב כב), התלמיד משתמש בו בשיעורים לתהלים (ז), באותו אופן ייחודי שרבינו משתמש בו בהקדמת התורה, בשמות (כב ב), ובישעיה (נד יא-יב).
- **את הפסוק בישעיה** (לד ט) 'ונהפכו נחליה לזפת', מצטט רבינו פעמים רבות, ובכל פעם בשינוי: **'ושמתי נחליה לזפת'**. ראה תהלים (סט ב, קו לב, קיח יא), ובישעיה (כה ב). כן נוהג התלמיד בשיעורים לתהלים (קו לב).

- **בברכות** (יט) 'אם ראית ת"ח שעבר עבירה בלילה - אל תהרהר אחריו ביום'. גירסת רבינו בבראשית (ו ז) 'שעבר עבירה ביום אל תהרהר אחריו בלילה'. וכן גירסת התלמיד בויקרא (יג א-ב), תהלים (ל ז).

- **יש להצביע על תופעה מעניינת**, שפישרה אינה ברורה: השמטת מילה אחת החוזרת על עצמה בשיעורים ובמהדו"ק, במקומות שאין להם קשר. בשיעורים לשמות (כ יב) 'כבד את אביך ואת אמך' - אע"פ שהקבלה באה על כבוד ואם. בטעות נשמטה תיבת 'אב'. והשמטה זו בעינה מופיעה בנוסח מהדו"ק בויקרא (יט ב), ורבינו תיקנו והוסיף בין השורות את תיבת 'אב'...

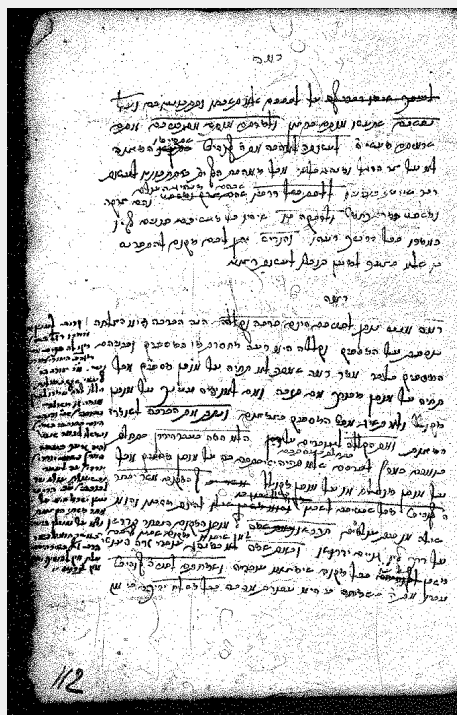
בפירוש התורה הנדפס בתחילת פרשת ראה עה"פ 'ראה אנכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה', פירש רבינו:

'הביטה וראה, שלא יהיה עניןך על אופן בינוני כמו שהוא המנהג בשאר האומות, כי אמנם 'אנכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה', והם שני הקצוות, כי הברכה היא הצלחה יותר מן המספיק על צד היותר טוב, והקללה היא מארה מחסרת שלא יושג המספיק, ושניהם לפניכם להשיג כפי מה שתבחרו'.

בשיעורים מבאר יותר:

'שים לבך לזאת שאני נותן לך רק או ברכה או קללה, ולא מיצוע כאומות העולם ה[נתונים לשליטת] כוכבי השמים וכסיליהם, וזהו שאמרו ז"ל (מגילה טז). נמשלו לעפר ונמשלו לכוכבים, כשהם עולים - עולים עד לרקיע, וכשירדדים - יורדים עד עפר'.

בשיעורים ייסד את הפירוש על דברי חז"ל, ומפרש מה שאין דרך בינוני לישראל בכך שאינם נתונים בשליטת המזלות. העמקה זו נמצאת גם בכתב יד מהדו"ק, לא בתוך הפירוש, אלא כהערה שנוספה בשולי הדף בכתב אחר, וזו תוכנה:

כת"י מהדו"ק לפרשת ראה,
עם הוספה של רבי חננאל חיים

'קרוב לענין זה אמרו רז"ל במס' מגילה (טז). 'אם מזרע היהודים מרדכי, א"ר יהודה בר' אלעאי, שתי נפילות הללו למה, אמרו להמן, אומה זו משולה ככוכבים, שנאמר והנכם היום ככוכבי השמים, ומשולה לעפר, שנאמר ושמתי זרעך כעפר הארץ, כשהן יורדין - יורדין עד לעפר, וכשהן עולין - עולין עד לכוכבים', ע"כ. הרי כי ענין ישראל הוא על אחד משתי הקצוות ולא על אופן בינוני כאשר הואיל באר הרב ז"ל באר היטב, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע'.

יש משמעות שכותב ההערה שמע את ההסבר בעצמו מפיו של 'הרב ז"ל'. מהשוואת כתב יד ההערה לכתב יד לוצקי נ"י, שהעתיקו רבי חננאל חיים, עולה שכתב היד זה... הרי שברור ללא ספק שגם כתב יד מהדו"ק היה בידי רבי חננאל חיים, ולא זו בלבד, אלא ש'טיפל' בכתב יד זה עצמו כ, אף שלא הגיה בפנים.

יש להוסיף נדבך נוסף, להוכיח שמעורבותו של רבי חננאל חיים בכתבי זקנו רבינו קדמה בהרבה לשנת הדפסת פירוש התורה, והחלה בחיי רבינו. בכת"י בימ"ל לוצקי ישנן שתי הקדמות לפירוש תהלים. לפני ההקדמה הראשונה הכותרת היא: 'הקדמת המחבר זצ"ל'. אך לפני ההקדמה השנייה כתוב 'הקדמה נוספת מהמבאר נר"ו'. עיון קל מעלה שכתב היד נכתב על ידי סופר אחד אך בשתי נוצות שונות מאוד, האחד דק וחד, והשני עבה ובסוג דיו שונה, בהיר יותר. בשער מופיע בסוג הכתיבה ובדיו השני 'נכתב ע"י הצעיר חננאל חיים בן ספורנו כמ"ר יעקב יצ"ו שנת של"ב לפ"ק'. באותו דיו נכתבה הכותרת הראשונה 'פירוש הגאון זצ"ל', וגם מכתב מרבינו אל אחיו חננאל המופיע בעמוד ממול, לפני תחילת הפירוש. אך שאר כתב היד הוא בכתיבה השנייה, שבו נכתבה הכותרת השנייה 'הקדמה נוספת מהמבאר נר"ו'. נמצינו למדים שאת הפירוש כתב רבי חננאל חיים בחיי רבינו, והוסיף מספר כותרות ומכתבים [גם בסוף כתב-היד] בשנת רל"ב, ורק בסיום הכל רשם את התאריך שבשער. שוב נודע לנו שהיה חננאל חיים מעורב בכל מעשה העריכה כ.

נו. גם הוספה שב'ביאורי מונחים' בשולי גליון כתב יד רבינו היא בכתב זה.

נו. ומכאן לגלגולו של פירוש רבינו המופיע באותו כתב היד לאחר פירוש תהלים. רבי חננאל חיים מעתיק פירוש בשם זקנו - רבינו, במאמר חז"ל במסכת ראש השנה (יז). 'מטה כלפי חסד'. לאחר הפירוש, רשם רבי חננאל חיים: 'כך מצאתי, אמנם הלשון אינו שלו כאשר חזונו מוכיח עליו, ושוב מופיע שיר שחרזיו מביעים את אותו הפירוש. יש שהבינו שהשיר הוא שלא יצא מתחת יד רבינו, שאין דרכו בחרוזים כאלה, אבל הפירוש עצמו נכתב בלשון רבינו. כן נקטו גם מהדירי כתבי רבינו בהוצאת מוה"ק. שתי נקודות התחדשו לנו בעניין זה. א', גם לשון הפירוש אינו לשון רבינו, ואילו מחבר השיר היה מוכר היטב לרבי חננאל חיים, שהוא עצמו חיברו. ב', הפירוש מופיע בשיעורי רבינו לתהלים. להלן הפירוש כפי שהעתיקו בכתב היד:

'להיות האל יתברך 'חפץ חסד', כך היא מידתו: שכל העבירות שאדם ראוי ליענש עליהם בעולם הנשמות ליום הדין, לא יבוא העונש בעולם ההוא עליהם כי אם יחטא החוטא באותו חטא עצמו שלוש פעמים, ובשנים הראשונים ייענש בעולם הזה, אבל בפעם שלישית כל עונותיו תזכרנה. שנית, כל מצוה שיעשה האדם, יקבל עליה שכר ביום הדין בעולם הנצחי אף אם לא עשה זולתי פעם אחת. וכך היא מידתו: למאן דאמר 'כובש' - ר"ל שהקדוש ברוך הוא כובש שתי עונות הראשונים ואינו מענישו בעולם הזה עליהן, כי אין בם כח להכריע הכף לחובה. ולמאן דאמר 'נושא', ר"ל שהאל יתברך נושא הזכות למעלה ראש אף אם לא שווה לו לטובה, וכך היא מידתו יתברך כי הוא ידע יצרנו, והרבה עמו פדות'.

החידוש שבשיעורים

קשה להקיף בקצרה את כל האוצרות שזכינו אליהם בשיעורים אלו. נעלה אחד לאחד את אופי החידושים שנודענו אליהם כאן, בצירוף דוגמאות.

בשיעורים לתהלים (לב א) כותב התלמיד:

‘וראוי עוד לידע, כי מה שאמרו ז"ל (ריה יז) **‘מעביר ראשון ראשון וכך היא המידה’,** יאמר כי ה' יתברך אינו חושב העוון לאדם באופן שיהיה בכלל העוונות המורידים הא[דם] לגיהנם רק כשעשאו שלוש פעמים, כי 'הן כל אלה יפעל גבר פעמיים שלוש עם גבר' (איוב לג כט), מכל מקום בפעם הראשונה והשנית נפרע ממנו בעולם הזה. אמנם המצוה, אפילו בפעם ראשון מביאתו לחיי עולם הבא, ועל זה נחלקו ז"ל (ריה שם), חד אמר 'נושא' וחד אמר 'כובש', שהאחד אומר שמן הדין היה ראוי שהעון ההוא יקנהו ויורישו עונש העולם הבא לולא חסד ה', וחבירו חולק עליו [ואומר] כי הראוי היה שהמצוה גם היא עד שלוש פעמים לא תקנהו חיי העולם הבא, רק בטוב ה'.

להבנת העניין, נקדים את הסוגיא בראש השנה (יז):

‘בית הלל אומרים, יורב חסד’ [מהי מידה זו מתוך י"ג מידות של רחמים] – מטה כלפי חסד. היכי עבד [איך הוא מטה את דין האדם כלפי חסד], רבי אליעזר אומר 'כובש', שנאמר 'ישוב ירחמנו יכבוש עונותינו' [שהרחמים של ה' הוא בזה שכובש את העוונות], רבי יוסי בר חנינא אומר, 'נושא', שנאמר 'נושא עון ועובר על פשע'. תנא דבי רבי ישמעאל, מעביר ראשון ראשון, וכן היא המידה [עוון שבראשונים הבאים לתתם לכף – מעבירו ושומטו, שאם היו מחצה על מחצה, כיון שחסר אחד מזה – יכרעו הזכיות (רשי)]. אמר רבא, ועון עצמו אינו נמחק, דאי איכא רובא עוונות מחשיב בהדיהו.

ופירש רש"י 'שכובש' – היינו שה' כובש ומוריד את כף המאזניים של המצוות כדי שיכבידו יותר מן העבירות, ו'נושא' – היינו שמנשא ומרים את כף העבירות שיקלו יותר מן המצוות. לפירוש רש"י, ישנם שלושה דרכים לפרש מה שאמרו בית הלל שה' מטה כלפי חסד, א' כובש, ב' נושא, ג' תנא דבי רבי ישמעאל שה' מעביר את העוונות הראשונים מן המשקל. אך רבינו מפרש שאין כאן אלא שני פירושים, כי גם רבי אליעזר ורבי יוסי בר חנינא סוברים שה' מעביר ראשון ראשון, כלומר שמוחק את העבירות עד שיצטרפו לשלושה, ורק אז הוא מעניש עליהם בעולם הבא. ונחלקו רק היכן ניכרת מידת ה' ורוב חסדו, אם בעוונות, בזה שה' 'כובש' את העוון הראשון והשני בעולם הבא עד שיצטרפו לשלושה, כלומר שמכסה ומעלים אותם, או במצוות, בזה שסופר ו'נושא' גם אם אין לו לאדם אלא מצוה אחת, ומעביר ראשון ראשון היינו שמעלה אותם בתוך כף הזכיות.

וזה השיר המצורף:

‘ורוח לבשה מזה בן מזה, וישיר השיר הזה. אתן אומר, מה בין אומר, ‘נושא הוא’ ל – אומר ‘כובש’. כי לראשון – מעלה ראשון, ראשון כל טוב, בכף חובש. אך לשני – ראשון ראשון, מכל עוון, חסד לבש. לא יעלם על, כף המעל, רק יהיו כ – חציר יבש’.

ומניין לנו מי חיבר את השיר? נכדו של רבינו, רבי חננאל חיים, עסק בהעתקת כתבי יד, ובמשך השנים העתיק בכתב ידו ספרים רבים, שחלקם נשתמרו עד היום. בשער העתקתו של ספר עסיס רימונים לרמ"ק (כת"י וטיק) רשם את השיר הבא: **‘ורוח לבשה את מזה בן מזה, וישיר את השיר הזה. עסיס רימון, כטל חרמון, יהי אמן, לישירי לב. הכי הורה, נתיב אורה, ובקצרה, בחקרי לב. ברור ששורת הפתיחה ‘ורוח לבשה מזה בן מזה’ שימשה כהקדמה וסימן היכר לשיריו, ומכאן שגם השיר שמקורו בכתב ידו ואותו פותח בשורה זו, משלו הוא.**

א', פירושם נדפסים שלא נתבררו עד השיעורים

פירוש רבינו הנדפסים נכתבו 'בקוצר מילין', כפי שרבינו מעיד בעצמו בהקדמותיו. יתכן שלבן דורו היו הדברים מובנים גם כן, אך עלינו מוטל להתייגע רבות לרדת לסוף דעתו. בביאור לפירוש התורה שערכתי במסגרת מכון 'עוז והדר' עמלתי זמן רב לחתור אל האמת בכוונת רבינו. עם זאת, בשיעורים מתבררות לנו נקודות שלא ירדנו לעומקם, בגלל קיצור הלשון הקיצוני. להלן נציב דוגמאות מספר:

- **בפרשה נח**, בציווי עשיית התיבה (בראשית ו טז) כתוב: 'תחתיים שניים ושלישים תעשה'. בפירושו הנדפס כתב רבינו: 'תחתיים - המורגלים באניות. שניים ושלישים - דומים לתחתיים המורגלים'. הדברים סתומים, ואילו בשיעורים ביאר היטב כ"ח.

- **בבראשית** (יח טו) 'ותכחש שרה לאמר לא צחקתי כי יראה'. בנדפס כתב: 'כי יראה - לומר 'חטאתי', אבל הרהרה תשובה בלבה'. דברי רבינו משוללים הבנה, כי איך תכחיש את דברי ה' בגלל יראתה ממנו. אך בשיעורים מתבאר: 'ותכחש שרה לאמר לא צחקתי, כי יראה לאמר שצחקה לפני בעלה, והכתוב מעיד דאי לא שיראה מאברהם - לא היתה מכחשת לאמר כי לא צחקה, אבל היתה חוזרת בתשובה כמו שעשתה בלבבה, אבל מפני היראה כיחשה בשפתיה' כ"ט.

כח. **זאמר** תחתיים, לפי שדרך הספינות והתיבות הוא לעשות המקום התחתון לבד, שאילו היו עושים עליות עליות, היתה נהפכת התיבה במים לסיבת הרוח הנושבת באותה העלייה העליונה. וכאן מעשה ניסים היה, ואמר שיעשה 'תחתיים' כנהוג, ושניים ושלישים לאותם התחתיים, נמצאו שלוש עליות זו על גב זו. ולא אמר 'תחתיים' אמצעיים ועליונים, שהיה במשמע הרבה עליות יותר משלוש, שנוכל לומר 'תחתיים' הרבה, 'אמצעיים' הרבה, 'עליונים' הרבה. ואילו אמר 'ראשונים שניים' וכו', היינו אומרים זו בצד זו. לכך אמר 'תחתיים' הנהוגים, ואחר כך 'שניים ושלישים' לאותם התחתיים.

כט. **וראה** בנדפס בבראשית (כג ב) 'לספוד לשרה - בשביל שרה ולכבודה', כאמרם ז"ל הספידא יקרא דשכבי'. היה מקום לומר שלא בא אלא לגלות כאן מקור להלכה זו שהספידא יקרא דשכבי'. אך בשיעורים מוסיף על כך: 'שבכה וספד לשרה, ולא בכה על עצמו שנשאר אלמון ממנה'. הרי שבא ללמד על מהות אותו ההספד, וללמדנו מעלתו של אברהם.

שם (לכ ב) בפירוש מה שאמר המלאך ליעקב 'למה זה תשאל לשמי', בשיעורים ביארו היטב.

באיסור גיד הנשה שם (פסוק לא) כתב בנדפס: 'כדי שיהיה ההיזק אשר הורה בנגיעת כף הירך היזק בדבר בלתי נחשב אצלנו'. ובשיעורים ביאר היטב: 'על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה - ר"ל, 'על כן' - לזכר הפועל שהוא תכלית הגזירה, לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה, להורות כי כמו שעבורנו אכילת גיד הנשה הוא דבר מועט, כי אין בגידים בנותן טעם, כך הגלות - אשר פעל תקיעת כף ירך יעקב מורה עליו - הוא מועט, היינו מצד שלא יהיה באבר ראשיי, וראה שם מה שהוסיף עוד בביאור הפסוק שלא בא בנדפס.

- בפירוש הנדפס לבראשית (כד י"ב) הקשה רבינו על מה שאמרו בחולין (צה:): 'כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם ויונתן בן שאול אינו נחש', אם כן איך נחש אליעזר. ותירץ שבדרך תפילה מותר לנחש. אך לא פירש הטעם, למה מותר לנחש בדרך תפילה. בשיעורים מבאר זאת באופן נפלא:

'שעניין הנחש הוא כי המנחשים מאמינים שהכל תלוי במזל, ונמצא שאינם מאמינים בהשגחה בשום אופן, ולכן צייתה התורה לישראל שלא ינחשו, שאין מזל לישראל, אבל בנחש אליעזר ויונתן, קודם הנחש עשו תפילה, ומתפללים אל אלהינו שיקרה להם הסימן והמעשה, נמצא שמאמינים היטב בהשגחת האל וכי מידו הכל'.

- דבר פלא הוא הפירוש ל'תורת הקרבנות' שבפרשת צו, שם כתוב 'זאת תורת העולה', 'תורת המנחה', 'תורת האשם' ו'תורת החטאת'. כלל לו לרבינו, בכל מקום שכתוב 'תורת', בא הכתוב ללמד שיש כאן כוונה עמוקה מעבר לפשוטם של דברים. את יסוד זה מבסס הוא על פירושו לפסוק בשמות (כד יב), אותו ביאר בארוכה בתחילת כוונות התורה: 'התורה והמצוה אשר כתבתי להורותם'. יש 'תורה', ויש 'מצוה'. 'מצוה' - מצוות מעשיות. 'תורה' - המצוות העיוניות. וכשכתוב 'זאת תורת' על מצוה מעשית, אין זה אלא קריאה ללומד לחקור בפנימיות המצוה, בכוונתה העיונית^ל.

בדברים (כט ט): 'מחוטב עציץ עד שואב מימין' - מן הראשון שבחוטבים עד האחרון שבשואבים, כמו מעלל יעקב יונק משור יעד שֶׁה מַגְמֵל יַעֲד וְחִמּוֹר (שמואל א' טו ג). הקושי מובן, אם הכוונה לכלול את כולם, למה אמר 'מחוטב עציץ עד שואב מימין', ששניהם באותה מדריגה. בשיעורים מבאר: 'ואמר מחוטב עציץ ועד שואב מימין, לפי שיש שני קווים בגוף, אחד לארכו ואחד לרחבו. האורך - הוא מהגדול לקטן, והרוחב - הוא מהקטנים, מהיותר גדול שבהם ליותר נבזה שהוא מן הפחותים, היותר גדול - החוטב עצים, והיותר נקלה - שואב מימין'.

בנדפס לשמות (ל ד) על מזבח הזהב: 'שתי צלעותיו - פאות הגובה, שני צדיו - צדי הרוחב', ובשיעורים ביאר הכוונה באריכות.

בשיעורים בתחילת פרשת תזריע האריך לבאר את עניין טומאת לידה לזכר ולנקבה, שנכתב במילים ספורות בפירוש הנדפס. וראה בהמשך שם פירוט מדעי-רפואי במהות נגע הצרעת, שגם הוא מופיע בקיצור נמרץ ובלי פרטים בנדפס.

ל. והנה במנחות (קי): איתא: 'אמר רבי יצחק, מאי דכתיב זאת תורת החטאת וזאת תורת האשם, כל העוסק בתורת חטאת - כאילו הקריב חטאת, וכל העוסק בתורת אשם - כאילו הקריב אשם'. הגאון רבי מאיר אריך שאל את האמרי אמת ממה שאמרו ביומא (עא): 'הרוצה לנסך יין על גבי המזבח - ימלא גרונו של תלמידי חכמים יין', ולמה לא אמרו שילמד פרשת נסכים. והשיב לו האמרי אמת 'ס'שטייט נישט' - אין זה כתוב, כלומר, רק היכן שכתוב 'זאת תורת' - הלימוד בזה כאילו קיים במעשה, ובנסכים לא כתוב כן. ולפי דרכו של רבינו מובן טעם הדבר, ש'זאת תורת' בא לצוות לעיין בתוכן הפנימי של המצוה, והעיון במצוות אלה היא חלק מהמצוה עצמה.

- **על** הפסוק בויקרא (ו ב) 'זאת תורת העולה' מפרש רבינו בפירוש הנדפס בקיצור נמרץ: 'ואין ספק כי יש הבדל רב בין בני אל חי בפעולותיהם וכוונותיהם, דומה להבדל אשר בין מיני הקרבנות'. סתם וכמעט לא פירש. בשיעורים מבאר באריכות גדולה שכל פעם שכתוב 'תורת' על סוג קרבן, מרמזת התורה לסוג אדם, עולה - הצדיקים, מנחה - הבינונים, חטאת ואשם - בעלי התשובה. על דרך זה מפרש פרטים רבים לכל אורך הפרשה, שלא רמז אליהם כלל בפירוש הנדפס לא.

- **פנינה** נאה על זה הדרך. במשנה ברכות (פ"ד מ"ג):

'אמרו עליו על רבי חנינא בן דוסא שהיה מתפלל על החולים ואומר זה חי וזה מת, אמרו לו, מנין אתה יודע, אמר להם, אם שגורה תפילתי בפי - יודע אני שהוא מקובל, ואם לאו - יודע אני שהוא מטורף'.

לדעת רבינו דבר זה קיים אצל כל הצדיקים. בפירושו ליונה (ב ג-ד) כתב על יונה הנביא: 'שידע שקיבל האל יתברך תפילתו, כענין רבי חנינא או בזולת זה'. ובשמות (טז ט) כתב כן על משה רבינו, וכן ביאר בברכת יצחק אבינו ליעקב (בראשית כז לג), שאמר 'גם ברוך יהיה' כי 'הרגיש בברכתו שחלה הברכה על המבורך, כמו שאמרו על רבי חנינא כשהיה מתפלל על החולים'.

בשיעורים מתגלה לנו לראשונה סיבת הרגשה זו של 'שגורה תפילתו' אצל הצדיקים. בבראשית (כד ט) כותב התלמיד:

'ויהי הוא טרם כילה וגו' - על דרך 'טרם יקראו ואני אענה' (ישעיה סה כד) הנאמר בצדיקים, וכן אמרו אם תפילתי שגורה בפיו - יודע שהיא מקובלת, שהיו מכירין ומרגישים הצדיקים באופן מה אם תפילתם מקובלת או לאו, כי הם נענים טרם יכלו לדבר'.

הרי ש'שגורה תפילתם' בגלל ש'טרם יקראו', כי איך ירגיש הצדיק שתפילתו התקבלה לפי שהיא שגורה בפיו, הרי רק עכשיו פותח בתפילה, אלא שתפילת הצדיקים מקובלת עוד לפני שהתפללו, ולכן יכולים הם להרגיש שתפילתם שגורה, והדברים נפלאים.

לא. ולפלא היא הרגשתו הדקה של ראש ישיבת טעלז הגאון רבי מרדכי גיפטר בספרו פרקי תורה (צו אות א) על מילותיו הספורות והסתומות של הספורנו: 'יש לשנן דברי הספורנו כאן שיש בהם לימודים נפלאים גם לנו בזמן הזה בעבודתינו בתורה ומצוות'.

ב', פירושים שלא נודע ההכרח לפרשם

בכל הכתבים הנדפסים, אין רבינו מזכיר שאלות וקושיות. אף שערך 'מפתח הדברים העיוניים' שבו רשם הנושאים העיקריים שבא לפרש, אין זה אלא בנקודות מרכזיות בודדות, אבל בפירוש הרציף, על הלומד להבין מעצמו מה הוקשה לרבינו ומה בא ליישב. לעומת זאת, בשיעורים מבאר לרוב את הקושיא שעמדה לפניו, ולפעמים אף את הטעם לשלילת פירושי מפרשים שקדמו לו.

דוגמא אחת: באות הקשת (שם ט טז) כתוב 'וראיתיה לזכור ברית עולם'. בנדפס פירש: 'אשגיח במסובב ממנה וכו' למען אשיב חימה מהשחית, כמו **זוכר ברית עולם**'. הקושי שעמד לפני רבינו וכוונתו בפירושו במילים אלו מתבררת בשיעורים: 'וכל 'זכירה' בה' יתברך - אינה זכירה ממש, חלילה לאל ממנה, כי אין שכחה לפני כסא כבודו, אלא עושה פעולה בהשגחתו על הנזכר כאילו יזכור ממנו'.

ג', פירושים שאינם מופיעים כלל בנדפס

בשיעורים באו פירושים רבים כהוספה על הפירושים שבנדפס, אך גם פירושים רבים לקשיים ונושאים שבפירוש הנדפס לא דובר בהם כלל.

לדוגמא, בפרשת תזריע (ויקרא פרק יג) ביאר בארוכה למה הוטל ראיית נגע הצרעת על שבט הכהונה, ולמה הדין כן אף אם הכהן הינו עם הארץ.

בשיעורים לפרשת במדבר (פרק ב) ביאר את עניין הדגלים על דרך הדרוש, ובנדפס אינו רומז לכך.

חידוש נפלא מחדש בשיעורים לפרשת חוקת (במדבר יט), שם מבאר למה נכתבה פרשת פרה אחרי פרשת קורח, והרי נצטוו עליה לפני הקמת המשכן, וכבר בחודש השלישי לצאתם ממצרים עשו פרה. ועוד, למה כשבא הכתוב ללמד על טומאת אוהל, פותח 'זאת התורה אדם כי ימות באוהל', אחרי שכבר פתח בתחילת הפרשה 'זאת חוקת התורה'. אלא שהתורה לא סידרה את דיני טהרת הפרה עד אז, לפי שלא נשלמו דיניה, כי המת לא היה מטמא באוהל לפני כן. רק אחרי שקורח חידש בעולם מציאות של 'אוי לרשע ואוי לשכנו' - מעתה הטומאה מתפשטת גם בשכונה, ולכן המת מטמא באוהל. לכן רק אחרי פרשת קורח אמר הכתוב 'זאת חוקת התורה'

- עליה כבר נצטוו בהקמת המשכן, אך 'זאת התורה' שנתחדשה עכשיו, 'אדם כי ימות באוהל' לב.

ד', פירושים ברש"י

חידוש נוסף בשיעורים על התורה, הלוא הם פירושים מחודשים בכוונת רש"י. לפעמים אף מזכיר או רומז למקשים על רש"י, והוא מיישב את כוונת רש"י בפירוש מחודש לג.

פירוש מפתיע בדברי רש"י מצינו בויקרא (יג ג-ד): 'נמצא אם כן שהדבר הזה תלוי במדריגות, ולא יודע זה אלא אחרי בקיאות גדול, ולכך פירש רש"י 'לא ידעתי פירוש', ר"ל, איני יודע לפרש לך הדבר הזה, כמה מדריגות צריך שתהיינה לעשות שלא יהיה מראה עמוק מן העור'. 'אי-ידיעתו' של רש"י אינה על הפירוש, אלא שאינו יודע איך לפרש דבר זה בכתב.

ה', מקורות הפירושים

בכל כתבי רבינו, אינו מזכיר את המפרשים שקדמו לו אפילו פעם אחת. את חז"ל הוא מרבה לצטט, אך פעמים רבות אינו מציין למקור אף שהרעיון בנוי על חז"ל. בשיעורים מתייחס מפורשות לדרשות ואגדות חז"ל ומסביר אותם לד.

בספרו 'אור עמים' מביא את דברי הפילוסופים, לפעמים הוא חולק עליהם ולפעמים הוא מקבל את דבריהם. פירושים רבים מבוססים על ספרי אריסטו. בשיעורים הוא מרבה לציין למקורותיו, ואף מציין לרוב

לב. להלן דוגמא של פירוש מעניין שנדפס בשם רבינו, וכאן מתגלים הדברים במקורם. בספר 'כתבי ספורנו' שיצא לאור ע"י מוה"ק ישנו ביאור לעניין 'אורים ותומים' מכתב יד בודד בשם רבינו. לאמיתו של דבר, הפירוש מופיע כבר בשמו בספר מאור עיניים (ימי עולם פרק מז), שם כתב ששמע כן מרבינו. הדברים מופיעים בשיעורים לפרשת תצוה (שמות כח ל).

לג. **ראה** שמות (א א) 'וזהו מה שרצה לאמר רש"י 'נמשלו לכוכבים, מוציאם במספר ומכניסם במספר'. ושם (ט כט-ל) 'ואתה ועבדיך ידעתי כי טרם תיראון - ר"ל כי עדיין לא תיראון, כמו שפירש רש"י, ומה שתפס האבן עזרא עליו אינה תפיסה, כי 'בטרם' עם הבי"ת יורה 'קודם', אך בלי בי"ת ר"ל 'עדיין לא'. וראה שם (כג יא), בויקרא (כא א) על הפסוק 'אמור אל הכהנים' - 'וזהו שפירש רש"י 'להזהיר הגדולים על הקטנים', שבית דין של כהנים מצווין על הקטנים. שם (כח ב) 'מה עניין שמיטה אצל הר סיני'. ובבמדבר (יב ח). ושם (כ יג) 'ולכן אמר רש"י 'הן שחטאו במרה', שהיה מהמין הראשון - ולא נענשו, 'הם שחטאו בריפדים' - שהיה מהמין השני, שהוצרך המטה שהיא פעולה טבעית ביד - ולא נענשו עד שחטאו במין השלישי ונענשו, ולכן אמר הם מי מריבת קדש, הם היו סיבה לזה'. לד. **ראה** דוגמאות מיוחדות בשיעורים לפסוקים הראשונים לתהלים.

מראה-מקום מדויק בספרי אריסטו, אותו הוא מכנה 'הפילוסוף' או 'החכם', או לספרי הפירושים לספרי אריסטו מחכמי האומות. בפירוש הפסוק הראשון בתהלים לבד מביא שני יסודות בשמו ואחד מהם בציון מקורו.

ו', ספר 'עקידת יצחק' - ופירוש הספורנו

במבוא שערכתי לחומש 'ספורנו המבואר' שיצא לאור ע"י מכון 'עוז והדר', העליתי שבפירוש התורה ניכרת הרבה השפעת פירוש ר"י אברבנאל, ואף נטיית לחשוב שרבינו קיבל תורה מפיו. כעת, כאשר נחשפים אנו לשיעורים שבו מזכיר רבינו את מקורותיו בשמם, מתגלה לנו שאינו מזכיר את האברבנאל אפילו פעם אחת. לעומת זאת, מרבה להזכיר את בעל 'עקידת יצחק', רבי יצחק עראמה, גם הוא כאברבנאל מגולי ספרד שהגיעו אחר הגירוש לחוף איטליה, אלא שבעל העקידה נלב"ע לאחר זמן קצר מאוד, בשנת רנ"ד לה'.

החיד"א בשם הגדולים (ספרי מערכת ז אות ד) כותב על האברבנאל: 'וכיוצא הוא ז"ל ובעל העקידה לכמה דברים, ונמצא כתוב לבנו של הרב בעל העקידה כי מהר"י אברבנאל זוכר עקידת יצחק ושותה מימיו'. בכך רומז לאיגרת של רבי מאיר עראמה, בנו של בעל העקידה, שהתלונן על שמהר"י אברבנאל מבליע בפירושו את רוב פירושי אביו, מבלי להזכיר את מקורם. דבר זה אכן מצוי בכמה ראשונים, בפרט אלה שדרכם ללקט שיטות שונות, שבבואם לפרש - הביאו את הפירושים הנראים להם נכונים, ולא ראו צורך לציין את מקור הפירוש, בבחינת 'קבל את האמת מפי מי שאמר'. מבדיקה שערכתי על אותם הפירושים שצינתי את מקורם באברבנאל, עלה שלאמיתו של דבר מקור רובם בעקידת יצחק, ומשם שאבו גם מהר"י אברבנאל וגם הספורנו, אלא שעדיין ניכר חותם האברבנאל בפירוש הספורנו בפירושים שאין מקורם בעקידה, ולפעמים אף במטבעות לשון.

לה. בשיעורים לבראשית (יב יא-יג): 'אפשר כמו שפירש רבי יצחק עראמה'. שם (כב ו-ט): 'וכן פירש ה' עראמה'. שם (לח כה-כו), בסוף הפירוש מציין מקורו: 'פירוש מהעראמה'. בבמדבר (טז כג-כד): 'והרמב"ן גם כן פירש כן, והעקידת יצחק איננו רוצה בשום פנים זה הפירוש לאמר שלא הבינו דברי ה', רק מיישב המקראות בדרך אחר, קחנו משם'. שם (כז טז-יח): 'כמו שפירש העקידת יצחק'. בפרשת פינחס: 'והגאון פירש תרעומת הלבנה עם הקב"ה שכולו טרפות על כנסת ישראל, כמעט דומה לפירוש השני של העראמה בשער ל"ז'. שם (פרק כז) בפרשת בנות צלפחד: 'כל דעת הגאון הוא כדעת העקידת יצחק'. ובסופו: 'זהו פירוש העקידת יצחק, והוא כפתור ופרח, ולזה הסכימה דעת הגאון'.

כדי להעמיד את הדברים על תיקונם ולהשלים את השמטת המקורות לפירוש הספורנו בעקידת יצחק, ראיתי לנכון לציין בשיעורים כל דבר שיש לו מקור בעקידת יצחק, גם במקום שלא נזכר שמו להדיא, ואף לצטט את הדברים כפי הצורך, להראות את היקף השפעת בעל העקידה על פירוש הספורנו.

ז', ה'לעזים' בשיעורים

תלמידו של רבינו מרבה להשתמש במילות לועזיות, כשהכוונה לשפה האיטלקית של אותו הזמן ל', ולפעמים גם ללטינית ל'. בחסדי ה' מצאתי שכן דורו ומקומו חיבר מילון עברי-איטלקי-לטיני, כך שהיה ניתן למצוא את משמעות רוב המילים הלועזיות. מדובר בספר 'צמח דוד' לרופא דוד די פומיס ל', שאף חיבר ספר בלטינית 'מדיקו איבראו', כהמלצה וכתב הגנה לטובת הרופאים היהודיים, עליהם גזר האפיפיור שלא יתרפאו הגויים אצלם, ובתוך דבריו מספר על רופאים יהודים מפורסמים, ביניהם מזכיר את רבינו כרופא הטוב ביותר באיזור.

השתדלתי לציין את המילים הלועזיות באותיות לטיניות כפי שבא ב'צמח דוד', ואף להוסיף את הערך והמילה העברית שאותה מתרגם ב'לעז' זה.

להלן דוגמא מפתיעה של 'לעז', הן מצד הפירוש עצמו, והן מצד התיבה הנראית מודרנית. בשיעורים לשמות (ז כב-כד):

'ויעשו כן חרטומי מצרים בלטיהם - ואם תאמר, היכן להם מים, שבכל ארץ מצרים היה דם. יש לומר כי היו חופרים סביבות היאור, כי היו ממתיקים דם היאור בדרך דיסטיל"ו בלע"ז בחפירות קרקע לשתות מהם'.

'דיסטיל"ו' - זיקוק וטיהור, כלומר שבתהליך כימי כלשהו היו מפרידים את המים שבדם משאר מרכיביו לט.

לו. יצויין שקהילת האיטליינים, יהודי איטליה המקוריים, נקראו 'לועזיים'.

לז. יש גם שהכותב 'מייצר' מילה בלשון הקודש. למשל, 'מדריין', שפירושו הוא 'נותן דורון'. הכותב משתמש בו בבראשית (לב יח-יט, מג יא-יד), ויקרא (ו כח לה, ט יח-יט), תהלים (מ ג-ד). לשון זה נמצא גם בספרו של בן דור, שלטי הגיבורים (שער אריה, פכ"א).

לח. - מן התפוחים.

לט. **וראה** עוד שם (פסוק כו-כט) שהצפרדע הוא 'הקוקוריל"ו' [הנקרא היום 'תנין'] שמטבעו מכניס ואינו מוציא 'עד שיצטרך שיהיה עוף מים עם הביק"ו' [מקור] גדול וארוך להוציא הרעי'. ושם (ל

לפעמים תרגום תיבה אחת ללעז משקיפה על תחלואי הדור ומנהגי הגויים במקום. בדברים (כב ה) מבאר איסור 'לא תלבש':

'שכמה מיני תזנונים יוכלו לעשות בסתר פנים, כמו שעושין עתה בעת שילכו בלבושי אשה או באופן אחר, והוא עת המסקאר"ו, באופן כי בימים ההם איש כל הישר בעיניו יעשה ומלאה הארץ זימה, וזהו עון פלילי'.

מדובר בחג נוצרי שבו היו לובשים מסכות על פניהם, וכאן מתגלה ה'תוכן הפנימי' של חגאותיהם...

ח', מחיקות וצנזורה - והיחס לדת הנצרות

מחיקות ו'תיקונים' רבים בכתב-היד מעידים על ידי הצנזורה, או לפחות על הפחד ממנה. בכל השיעורים, אך ביותר בשיעורים לתהלים, יש רמזים רבים מספור לדת הנצרות ששלטה באיטליה, ושם היה מושב האפיפיור מ'. לפעמים ניתן לראות או להבין בבירור מה נמחק, אך לפעמים נעלם הדבר מאתי.

תופעה מעניינת היא, שפעמים רבות במקום מילה מחוקה נוספה המילה 'הפילוסופים'. ברור שבמקום זה היה כתוב 'הנוצרים' או כינוי אחר להם. לדוגמא: בתהלים (ח ג) 'למען צורריך - היינו בעבור רעת הפילוסופים צורריך'. מילים ספורות אלה נוספו במקום כשתי שורות מחוקות, שבהם בוודאי תיאר את דת הנוצרות, שהם 'צורריך' באמת. ושם (פסוק י): 'אין ראוי למעלתך לפקוח עיניך כל כך על הפילוסופים האלה ולתקן ולברוא בעבורם מעשיך הנפלאים, רק אֶבֶד זכרם'.

מסתבר שבעריכה המחודשת של הפירוש והכנתו לדפוס נשמטו מטעמי זהירות רבים מענייני אדום ורומי שנאמרו בשיעורים מא'.

(לד) 'הריאוברבר"ו עם רסינו, בלע"ז קוריטיב"ו, והוא הספיק"א'. בדברים (ט א-ו) 'אוסטינציאונ"י בלע"ז'. בתהלים (ח א-ב) "אדירות" - היא ההתעלות הנקרא 'מנייפיצינציאה', ו'אדיר' - ר"ל המעולה הנקרא 'מנייפיקו' וכו', ומילת 'הוד' - ר"ל מעלה, ובלע"ז 'רִנְיָנָא'. ושם (יט ד) 'אופושיט"ו אוגיי"ס'.

מ. בפרשת מקץ (בראשית מא מג) עה"פ 'ויקראו לפניו אברך' פירש 'שהיו כל העם כורעים בעברו, ואחד היה קורא לפניו לעם 'הברך', כלומר שיכרעו לפניו, כדרך שעושים עתה להאפיוורים'. בכתב-היד נוסף בין השורות: יר"ה...

מא. ראה לדוגמא כל הנאמר בשיעורים לבראשית פרק ל"ו על אדום, שאינו מופיע בנדפס. בפרשת בראשית, בחטא עץ הדעת (נ"ה ואולם) כתב 'וכן אמרו, סמאל שרו של גיהנם, כי לא עם בינות הוא, והולכים אחר ציורי דמיוניהם הכוזבים'. אחרי חיפושים מצאתי שבמדרש כונן מבואר שס"מ מופקד על אחד השערים שבגיהנום. אך המשך לשונו 'כי לא עם בינות הוא' גורם לחשוב שאינו

חידוש בהשקפתו על הדת הנוצרית למדים אנו מפירושו לחטא בניית מגדל בבל. הפירוש עצמו נמצא גם בנדפס בפרשת נח, שם מבאר שבבניית המגדל והעיר כיוון נמרוד הרשע למלוך בכיפה על כל העולם, וכדי להשיג מטרה זו ביקש לבנות מגדל גבוה לבית עבודה זרה במקום מלכותו בארץ שנער, כדי שכל באי העולם יבואו לשם לעבוד את אותו הפסל, ומתוך שהוא המלך בעיר זו, ממילא ימלוך על העולם כולו. בשיעורים מוסיף רבינו משפט חזק ומפתיע: 'כמו שתאמר ביחס עתה רומי הבירה הגדולה שכמעט כל ממלכות הגוים יאותו מארבע כנפות הארץ ושמה יעמוד עד שהיתה ראש העולם, כך עלה בדעתו של אותו רשע'. והדברים מדברים בעד עצמם מ"ב.

'כללים מהגאון'

פנינה מזהירה, אותה שיבץ התלמיד בסוף כתב היד. רשימת י"ד כללים שייסד רבינו בפירוש הכתוב. חלקם ידועים לנו מתוך פירושיו, אך על חלקם לא עמדנו עד כה, ומתוך הכללים זכינו לעמוד על סיבותיו וטעמיו של רבינו בפירושים רבים.

נציע לדוגמא אחד הכללים:

'אמר הגאון, כל כפל מילה בתורה, כמו 'ידוע תדע' (בראשית טו יג), 'עשה תעשה' (שמואל א' כו כה), 'גאה גאה' (שמות טו א), 'דלה דלה' (שמות ב יט) וכיוצא, ר"ל בכולם, אף על פי שמן הדין לא היה זה ואין הדעת נותן, מכל מקום בודאי יהיה'.

על הפסוק בשירת הים 'גאה גאה' פירש רבינו:

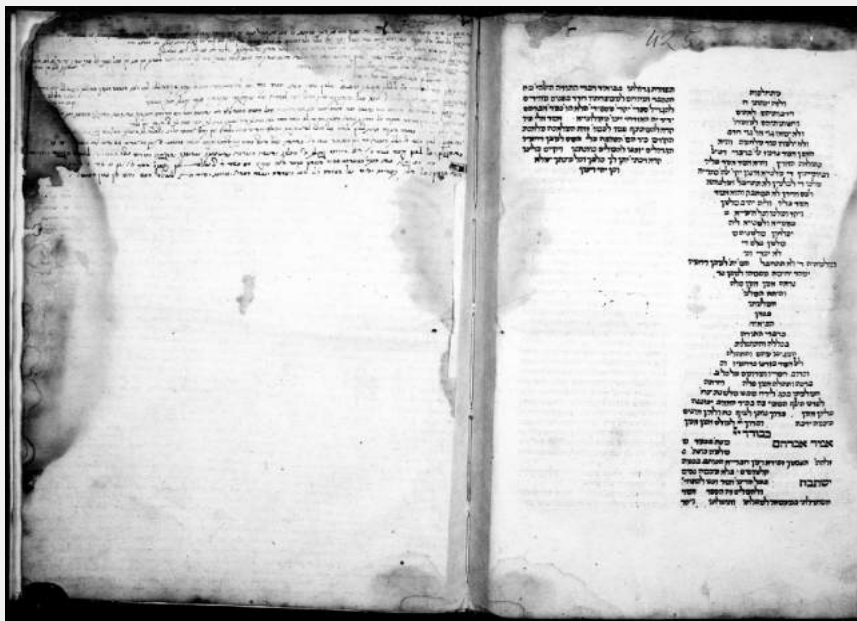
'כי גאה גאה, לו לבדו הגאות לייחס אליו על הטוב הנמצא, ולא לפרעה התנין הגדול אשר אמר לי יארי ואני עשיתני'.

מדבר על 'שרו' של אדום, אלא על 'עמו', ואחרי ההתבוננות ניתן לראות משינוי הכתב שנעשה 'תיקון', וצ"ל 'וכן אמרו, סמאל שרו של אדום, כי לא עם בינות הוא', ודבר זה שסימ הוא שר של אדום מבואר במקומות רבים, ראה רש"י סוטה (י: ד"ה סימניה) ומכות (יב: ד"ה שרו של רומי).

מב. במחזה הנביא זכריה (א ח) ראה סוסים המרמזים לארבעת המלכויות, ופירש ר"א מבלגנצי שם שהסוסים הלבנים כנגד מלכות אדום שהיא החלשה מכולן, ואף שבמחזה בדניאל מבואר שהיא חזקה מאוד, אין לה כח מצד עצמה, אלא מצד כל האומות שהצטרפו לאמונתה. ובפחד יצחק לחנוכה ביאר ע"פ המהר"ל מה שאמרו חז"ל (ב"ר מב ב) שתדעל מלך גויים רומז למלכות אדום, כי כוחם היא בכך שמסיתים 'גויים' רבים. וראה מש"כ רבינו בפירוש הנדפס לשמות (טו יג) 'את עמלק ואת 'עמו' - המקובץ מעם אחר להילחם, הרי שכוחו של עמלק בגיוס עמים אחרים נגד ישראל.

שיעורי הספורנו ❁ מבוא _____ לא

רק כאשר נודעים לכלל שייסד רבינו, נבין מה בא לפרש. הכפילות 'גאה גאה' אומרת שלא היה ראוי להיות כך שה' 'גאה', ואף על פי כן 'גאה גאה'. ולמה היה מקום לחשוב שהגאות אינה שייכת לה'? לפי שכך היתה אז דעתם של ישראל, שגדלו וחונכו כך שהגאות היא של פרעה שהתרברב ועשה עצמו אלוה עד שאמר שהיאור שלו והוא ברא את עצמו, וכאשר טבע ביאור - התברר שאין הגאווה שלו, אלא של ה' מג.

כללים מהגאון, בסוף פירוש הרלב"ג

יותר מן הכללים שברשימה זו, הם הכללים הבאים במקומם, בתוך השיעורים, שמקדים לרוב כלל מקיף לפני הפירוש. כללים אלה פזורים על פני השיעורים לתורה ולתהלים מד.

מג. וניתן להרחיב ולהעמיק בכל מקום במקרא שמצינו כפילו כעין זו, ועוד חזון למועד בעזרת ה'. ולפרפרת נאה אציין למה שעלה בדעתי ע"ז הדרך לבאר את הכתוב בתחילת יחזקאל 'היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים על נהר כבר'. בגמרא (מריק כה) הקשו איך התנבא יחזקאל בבבל, והרי אין נבואה בחוץ לארץ. ונאמרו שם שני תירוצים, ע"ש. לפי זה יש לומר שלכך נאמר 'היה היה דבר ה'', שלא היה מן הדין להיות, שהרי בחוץ לארץ היה, ובכל זאת היה, כמו שאמרו שם 'שהיה כבר' - כלומר: ההיא שעתא הוה, ולא יותר (רשיי שם).

מד. ואציין לכמה דוגמאות בולטות: בשיעורים לבראשית (יח טו-טז) 'וכלל הוא, שכל מקום שמתחיל מהפועל קודם הפעולה, כגון הכא שהיה מן הראוי לאמר 'ויאמר ה' ולא 'וה' אמר', מורה שהוא עשה כך - וה' עשה כך, וכן ב'וה' פקד את שרה' (להלן כא א), כאשר נבאר שם בעזרה"ו. וכמה פסוקים

'ויפג לבו - ותחי רוח יעקב'

כאשר עלו בני יעקב אל אביהם אחרי שהתוודע אליהם יוסף, הביאו ליעקב אבינו את הבשורה הטובה. כן כתוב בבראשית (מה כה-כז):

'ויבואו ארץ כנען אל יעקב אביהם, ויגידו לו לאמר עוד יוסף חי וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים ויפג לבו כי לא האמין להם, וידברו אליו את כל דברי יוסף אשר דיבר אליהם וירא את העגלות אשר שלח יוסף לשאת אותו ותחי רוח יעקב אביהם'.

פירושו של רבינו לפסוקים אלה נכתב בלא פחות מחמישה נוסחאות. מתוך השוואת הנוסחאות נוכל לעמוד על אופי התפתחות הפירוש, וזיקת פירושי רבינו הספורנו לכתבי בעל העקידה והאברבנאל.

בעקידת יצחק מפרש:

'ויפג לבו כי לא האמין להם - הנה הם בהזכירם אליו את יוסף בנו חמודו אשר נואש ממנו זה כמה, נתעוררה אנחתו ונהפך לבו בקרבו כי נתחדש יגונו עד שנחלש מאד מהצער, כי לא האמין להם כי הוא חי, כי את הרע יקבל ואת הטוב לא יאמין, אמנם כשדברו אליו את כל דברי יוסף אשר דיבר להם, וכל שכן אם מסר להם סימנים כדברי חז"ל וכראותו העגלות, כי ידע שאינן יוצאות כי אם בדבר המלכות, הוכרח להאמינם, ותחי רוחו ונתחזק וישב לאיתנו, כי למראה עיניו ולמשמע אזניו שמע שמועה טובה ושמח שמחה גדולה ונסו יגון ואנחה'.

בדרשת 'והיית אך שמח' כתב רבינו:

'השמחה עניינה תנועת הרוח החיוני מן המרכז אל המקיף מכח ציור [- דמיון] השגת דבר מכוון, על היפך הדאגה שהיא תנועתו אל המרכז מכח ציור מניעת המכוון. ולזה יקרה ברוב הקבצו אל המרכז או ברוב התכנו [- התפשטותו] בתנועתו אל החוץ, בפרט בפתע, שיתעלף האדם או ימות, כענין יעקב אבינו כאמרו 'ויפג לבו וגו' ותחי רוח יעקב', כי אמנם כשלא ראה את בנימין והזכירו את יוסף ולא האמין להם וחשב שאבדו שניהם, נפג לבו וניתך בהיקבץ הרוח החיוני אל המרכז וכמעט נחנק, וכאשר העירוהו בדברי יוסף והעגלות - התחיל לשמוח והתנועע הרוח

לאחר מכן: 'אמר הגאון, שבכל מקום שאמרה התורה 'ארדה נא ואראה' בפורענות, ע"ש. אבן יסוד בפירושו: 'וכן דרך המקראות, כשיש מילות דומות בפסוק אחד, זה אינו כמשמעותו של זה, כן כותב שיעורים לשמות (טו כה) ובמקומות רבים.

החיוני אל המקיף, ובזה נאמר 'ותחי רוח יעקב'.

פירוש בדרשה שווה לפירוש בעל העקידה, אלא שהוסיף לבאר את פעולת השמחה והיגון על הרוח החיוני שבלב. בזה שווה לפירוש האברבנאל שם:

'פירוש הכתוב הוא כפשוטו, שנחלש רוחו לפי שלא האמין להם, וזה כי בזכרם ענין יוסף בנו חמודו שכבר נואש ממנו זה כ"ב שנה ואמרם עתה שהיה חי, והוא לא האמין, נתעוררה אנחתו, נהפך לבו בקרבו, כי נתחדש לו צער מיתתו, ויפג ונחלש לבו על העדרו ומותו כאילו אז מת, **כי לא האמין להם** שהיה חי. ובראותם שלא היה מאמין לדבריהם, הגידו לו את **כל דברי יוסף** וסימניו אשר אמר אליהם בפיו, כאמרם ז"ל, ועם זה ראה את העגלות שהיה אות חזק על מעלתו, לפי שידע שלא יצאו כי אם בדבר המלך, ואז האמין שהוא חי. וזהו **ותחי רוח יעקב אביהם**, שחיתה רוחו תחת היותו מעולף, כי מצד הצער והדאגה שנתחדשו בו בשמעו זכרון יוסף ושהוא חי בחשבו שלא היה כן - קרהו עילוף בהיכנס הרוח לפנים, ועתה מפני שמחת השמועה בהאמינו אותה - חיה רוחו והתעורר לצאת לחוץ, זהו פעל השמחה שתוציא הדם והרוח לחוץ. והסתכל אמרו 'ותחי רוח יעקב אביהם' ולא אמר 'ויפג לב יעקב אביהם', כי היה זה להגיד שזאת היתה כוונתם להחיות את רוחו להיותו אביהם שהם חייבים בכבודו, ולא להפיג לבו'.

על זה הדרך ביתר ביאור מפרש רבינו בשיעורים:

"ויפג" - ר"ל נרפה, וכן 'אל תתני פוגת לך' (איכה ב יח), וכאן העיד הכתוב שפגה ליבו - היינו שנתרפה, שהחום הטבעי היה נסגר בלב מרוב העיצבון והדאגה, והסברא היתה לפי **שלא האמין להם**, ונדאג בזכרם אותו באמרם **וכי הוא מושל וגו'**. והם הכירו בעצמם שלא עשו היטב, שלא היתה זאת הדרך לבשרו, ומצאו תיכף תעלה למכתם, **וידברו אליו את כל דברי יוסף** ממה שאמר 'כי עוד חמש שנים' וגו', שהיו דברי כולם מורים כי כנים דבריהם ובאמת בישרוהו, ועם זה ראה את העגלות ונתאמת אצלו כי כנים דבריהם, שלא היו מוציאים העגלות ממצרים הם מעצמם, רק כי אמת הם דוברים, **ותחי רוח יעקב אביהם** - שמהשמחה שהרגיש עתה שהאמין אליהם, נתפשט אותו החום הטבעי שנסגר בלבו, ונתרפא מהפגת הלב. וכן אמרו הרופא והפילוסוף, כי העצב והיגון יסגיר החום הטבעי בחוץ - והשמחה תוציא כל רוחו וחום הטבעי מן הלב ולחוץ, באופן שישאר הלב קר בלי חום טבעי וימות גם כן, ואלה הדברים נעשים בתנועה פתאומית בעצב גדול או שמחה גדולה'.

לפי כל הנוסחאות הנזכרים, לבו של יעקב נחלש מרוב צער, והשמחה השיב את רוחו וחיה. בעריכת פירוש התורה שינה רבינו פרט חשוב. בכתב יד רבינו במהדורא קמא מצינו שתי נוסחאות, שכן כתב ושוב הגיה, מחק והוסיף. להלן נציע את שתי המהדורות, כדי לעמוד על ההבדלים שביניהם. כן היה כתוב מתחילה:

'ויפג לבו - חסרה דפיקת לבו ורוחו מממה שהיה, כמנהג בעילוף, כי לא האמין להם, אמנם חסרה קצתה ולא אבדה כולה כמנהג בעת השמחה הפתאומית הממיתה, כי לא האמין להם. ותחי רוח יעקב. מן העילוף הקודם בהדרגת השמחה עם איזו דאגה'.

לפי דבריו אלה, 'ויפג' אינו הפסקה גמורה של פעולת הלב, אלא שחסרה מעט לפי ששמע את הבשורה ולא האמין לב לגמרי. בכך התערבה שמחתו הגדולה עם הצער שאולי שקר הוא, וניצל ממות שהיתה נגרמת לו מן השמחה הפתאומית. חשיבות תערובת השמחה והדאגה באה כדי שלא תגרום השמחה עצמה את מותו. בתיקונים הדגיש רבינו נקודה זאת, ואף הוסיף לבנות עליה. להלן נוסח המהדורא קמא בשילוב ההוספות באותיות מודגשות, והמחיקות בסוגריים:

'ויפג לבו - **התעלף** וחסרה **קצת** דפיקת לבו ורוחו מממה שהיה **קודם**, כמנהג בעילוף, **מיראתו בהזכרים יוסף**, כי לא האמין להם, (אמנם חסרה קצתה ולא אבדה כולה) **ולכן לא אבדה אחר כך** כמנהג בעת השמחה הפתאומית הממיתה, **כי מתחילה נכנסה לפניו מדאגה** (כי לא האמין להם). **את כל דברי יוסף. כי עוד חמש שנים פן תיוורש כדי לערב בדבר איזו דאגה.** ותחי רוח יעקב. מן העילוף הקודם בהדרגת השמחה עם איזו דאגה'.

כאן התבאר היטב שבני יעקב נהגו בתבונה רבה, לספר לאביהם באופן שמתחילה יצטער, וכאשר יתברר לו שאמת הדבר וירגיש את השמחה, כבר בישרו לו על דאגת הרעב בשנים הבאות, ובכך מיתנו את התפשטות הרוח, שכבר נכנסה מחמת הצער, ובשילוב זה חיה רוח יעקב אביהם. ובלשון קרוב לזה מופיע בפירוש הנדפס:

'ויפג לבו - נתעלף, וחסרה קצת דפיקת לבו ורוחו מממה שהיה קודם, כמנהג בעילוף, מדאגת לבו בהזכרים את יוסף: כי לא האמין להם - לפיכך ותחי רוח יעקב ולא אבדה רוחו אחר כך כשהאמין, כמו שיקרה בעת השמחה הפתאומית הממיתה בצאת הרוח החיוני אל החוץ, כי אמנם נכנסה לפניו בעת הדאגה הקודמת כשלא האמין. וידברו אליו את כל דברי

יוסף - שאמר ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר, כדי לערב בדבר הבשורה איזה דאגה. ותחי רוח יעקב - נרפא מן העלוף הקודם בהדרגת השמחה עם הדאגה'.

בכתב-יד נוסף (פארמה) הקרוב לנוסח הנדפס, עם הוספות בשוליו שברובם נכללו בפירוש בדפוס, אך חלקם לא נכללו, מצאנו בין השורות הוספה קטנה על נוסח הנדפס, ואם מאת רבינו יצאה ההוספה, הרי מהדורא שישית של הפירוש:

'וידברו אליו את כל דברי יוסף - המורים מציאות יוסף, ועם זה מה שאמר ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר'.

'לא יקרע'

כפי שהתברר, כמה וכמה דברים סתומים מפירוש רבינו הנדפס מתבררים מתוך השיעורים. להלן אציע פנינה יקרה. אין המדובר בדבר שלא היה מובן לפני כן, אלא בפירוש שהיה נראה כנוגד את דברי חז"ל. ואף שגם במקומות אחרים מצינו לרבינו שמפרש בדרך שונה מחז"ל, ואף בפירושו כאן אינו בודד, שכן גם הרשב"ם והחזקוני פירשו בדרך קרובה, בכל זאת יש ללמוד לקח רב ממה שמתחדש בשיעורים. כאן מתברר שלא זו בלבד שפירוש רבינו אינו נוגד את פירוש חז"ל, אלא שהוא תוצאה מהתעמקות בדבריהם, עד שנחשף לעינינו פירוש מחודש בסוגיית הגמרא, ובדרך זו יישב רבינו הדורים רבים העומדים לפני לומד הסוגיא.

בפרשת תצוה (שמות כח לא-לב) כתוב:

'ועשית את מעיל האפוד כליל תכלת, והיה פי ראשו בתוכו שפה יהיה לפיו סביב מעשה ארג כפי תחרא יהיה לו לא יקרע'.

בפירושו הנדפס כתב רבינו:

'לא יקרע - לא יהיה לו בית הצוואר נפתח לאורכו לפניו, אבל יהיה עגול, ולשון 'יקרע' יאמר על הדבר הפתוח לארכו, כמו וקרע לו חלוקי, שהיתה פתיחת החלונות ארוכה וצרה'.

רבינו מפרש שאזהרת הכתוב 'לא יקרע' אינו מתייחס לקריעת הבגד לשנים, אלא לאופן יצירת הבגד, שבמעיל יש פתיחה באמצעו לשם 'בית הצוואר'. מכיון שחייב לפתוח בית הצוואר, הזהיר הכתוב שפתיחה זו לא תהיה בצורה הנקראת 'קריעה', שהיא פתיחה לאורך, אלא פתיחה עגולה.

אך ביומא (עב.) איתא:

'אמר רחבא אמר רב יהודה, המקרע בגדי כהונה - לוקה, שנאמר לא יקרע. מתקיף לה רב אחא בר יעקב, ודילמא הכי קאמר רחמנא, נעביד ליה שפה כי היכי דלא ניקרע [ואין זה לאו, אלא הוראה איך לעשות את המעיל. ודוחה הגמרא], מי כתיב שלא יקרע [לשון נתינת טעם, וכיון שלא כתוב אלא 'לא יקרע', הרי זה לאו גמור].'

לפי פשוטה של סוגיא, אין חולק על כך שהכתוב מדבר בקריעה כפשוטה, ונחלקו רב יהודה ורב אחא בר יעקב אם 'לא יקרע' הוא לאו או נתינת טעם לעשיית השפה. אבל לשניהם אין הכתוב מדבר מצורת פתיחת בית הצוואר. הרי שדברי רבינו נסתרים מדברי כולם.

בשיעורים מתחדש שפירוש רבינו מבוסס על סוגיית הגמרא עצמה:

'ועשית את מעיל וגו' לא יקרע - גם כי בזה מחלוקת בפרק בא לו דף ע"ב, מכל מקום מחלוקתם אמת [שתי השיטות של המחלוקת אמת הן], ופשוטו הוא שלא יפתח כמין חלון לפניו כדרך שעושים בחלוקים, ובכך 'שפה יהיה לפיו סביב', שאילו היה קרוע לפניו, לא היתה שפה לפיו סביב סביב. ומילת 'קריעה' - היא הפתיחה באורך, כמו 'קרע חלוני' (ירמיה כב יד), וכן 'ותקרעי בפוך עינייך' (שם ד ל), לפי שהיו ממשמשים הפוך לאורך העין. ולפי זה יתיישב גם כן מחלוקת האמוראים האלו, כי מה שאמר רב יהודה 'המקרע בגדי כהונה לוקה', עושה היקש בזה באמרו, ומה המעיל שדרכו בכך להיקרע - קפיד קרא ואמר 'לא יקרע', שאר הבגדים שאין דרכן בכך - לא כל שכן'.

אותו 'מה מצינו' שמזכיר רבינו כאן - אינו מדברי הגמרא, אלא מפירושו של רבינו. ופירוש זה מאיר את הסוגיא באור חדש. נשוב לדברי הגמרא:

'אמר רחבא אמר רב יהודה, המקרע בגדי כהונה - לוקה, שנאמר לא יקרע'.

מפרשי הש"ס תמהו, 'לא יקרע' נאמר במעיל בלבד, ומניין לו לרב יהודה שהמקרע שאר בגדי כהונה לוקה? קושיא זו הביאה את רבינו לפרש שהגמרא מבינה ש'לא יקרע' אין פירושו קריעה כפשוטו, אלא אופן עשיית שפת בית הצוואר, שאסור לעשותו לאורך. וכיון שהמעיל הוא מין חלוק שיש בו פתיחה לצוואר, ובחלוק הדרך הוא לפתוח בית הצוואר לאורך הבגד, בא הכתוב להזהיר שלא יעשו כן, אלא יפתחו בצורת עיגול 'סביב'.

ומעתה מיושבת קושיית המפרשים, שיש ללמוד ממעיל לשאר בגדי כהונה בקל וחומר: 'ומה המעיל שדרכו בכך להיקרע - קפיד קרא ואמר 'לא יקרע', שאר הבגדים שאין דרכן בכך - לא כל שכן'. ומכאן הבין רבינו שזו כוונת רב יהודה כשאמר 'המקרע בגדי כהונה לוקה', שמי שמייצר בגדי כהונה עם פתיחה לאורך - עובר בלאו.

וממשיך רבינו שם:

'וגם מה שאמר רב אחא בן יעקב 'ודילמא הכי קאמר רחמנא, נעביד ליה שפה כי היכי דלא ניקרע', כל שכן שיתיישב היטב. ומה שאמרנו הוא הפשט האמיתי'.

כלומר, רב אחא לא בא לחלוק על רב יהודה בהבנת 'לא יקרע' אם הוא איסור לאו, ודייק ממה שלא כתוב 'שלא יקרע', או שאף על פי כן אינו אלא נתינת טעם לעשיית השפה. רב אחא חולק על פירוש 'לא יקרע' עצמו, שאותו חידש רב יהודה, ומפרש כפשוטו, ש'יקרע' היינו הקריעה לשני חלקים, ופירוש הכתוב שהשפה עשויה כדי שלא ייקרע המעיל. והגמרא דוחה שאם כן היה צריך לומר 'שלא יקרע', וכיון שנאמר 'לא יקרע', והפרשה עוסקת בעשיית הבגדים, נמצינו למדים ש'לא יקרע' הוא דין בעשיית המעיל, וכל שכן בשאר הבגדים שיש בהם פתיחת בית הצוואר.

הדברים מתבארים עוד על פי דברי השפת אמת באותה סוגיא. לקושיית המפרשים מניין לרב יהודה ש'לא יקרע' נאמר גם בשאר בגדי כהונה מלבד המעיל, תירץ השפת אמת שזו קושיית רב אחא, שהיה פשוט לגמרא ש'לא יקרע' הוא לאו, כי גם אם נפרש שהכתוב בא לפרש שטעם עשיית השפה הוא כדי שלא יקרע, עדיין יקשה לשם מה לימדנו הכתוב טעם שאין בו נפקא מינה. אלא רב אחא הקשה 'ודילמא נעביד לה שפה כי היכי דלא ליתקרע', כלומר, אולי בא הכתוב לומר שאין טעם האיסור אלא במעיל כי יש שם שפה, אבל לא בשאר בגדים. ולזה מתרץ שכיון שכתוב 'לא יקרע' ולא 'שלא יקרע', מוכח שאיסור זה הוא גזירת הכתוב שאינו קשור דווקא למעיל, ולכן הוא הדין בשאר בגדי כהונה. הרי שגם לפירוש השפת אמת נחלקו רב יהודה ורב אחא אם איסור 'לא יקרע' הוא במעיל לבדו, או גם בשאר בגדי כהונה, אלא שרבינו מוסיף לנמק את מחלוקתם שפירוש 'לא יקרע', שבזה תלוי אם יש ללמוד ממעיל לשאר בגדי כהונה או לא.

על פי חידושו של רבינו נוכל ליישב את מה שהקשה הגאון רעק"א בגליון הש"ס ביומא שם בשם ספר קרבן חגיגה (סימן ס"ח). בסנהדרין (כא.) דרשו מן הכתוב 'לא ירבה לו נשים' - ולא יסור לבבו: 'מה טעם לא ירבה לו נשים' - משום דלא יסור לבבו. והקשה הקרבן חגיגה, למה אין הגמרא מקשה 'מי כתיב שלא יסור' כפי שדחתה את דברי רבי אבא 'מי כתיב שלא יקרע', ומכאן נלמד ששני לאוין הם, ריבוי נשים והסרת הלב. לפי המתבאר בפירוש דברי רבינו, אין כוונת הגמרא לדייק ממה שלא אמר הכתוב 'שלא יקרע' שבא לתת טעם ולא לאיסור לאו, שרב אחא מודה שיש לאו של 'לא יקרע', אלא שלא זה נאמר דווקא במעיל שיש בו שפה, ולא בשאר בגדי כהונה, והגמרא מדדיקת מלשון הכתוב 'לא יקרע' שהוא דין בעשיית המעיל, ולכן יש ללמוד מכאן לשאר בגדי כהונה.

קושיא נוספת זכינו ליישב בזה. המשנה במכות (כב.) אומרת: 'יש חורש תלם אחד וחייב עליו משום שמונה לאוין'. בגמרא שם מקשה אביי 'ולחשוב נמי המזיח החושן מעל האפוד והמסיר בדי ארון, ואזהרתיה מהכא, לא יסור, ולא יזח החושן'. בספר משמרת כהונה ביומא שם הקשה, למה אין הגמרא במכות מקשה גם ממקרע מעיל שנאמר בו 'לא יקרע', וניתן לעשות זאת תוך כדי חרישה. לפירוש רבינו שהאיסור הוא בזמן ובאופן עשיית הבגד, ולא בקריעת הבגד, פשוט שאי אפשר לעשות כן בשעת חרישה.

כמו כן תתיישב הערת הרש"ש ביומא שם מן המשנה בסוכה (פ"ה מ"ג) 'מבלאי מכנסי כהנים ומהמייניהם מהם היו מפקיעין ובהם היו מדליקים'. ואם אסור לקרוע בגדי כהונה, איך קרעו אותם לעשות פתילות. ולפי המבואר שאין כוונת רב יהודה שאסור לקרוע לשנים - אתי שפיר.

כן הרווחנו קושיא נוספת שבה דנו האחרונים, למה אסר הכתוב את הקריעה בבגדי כהונה, תיפוק ליה שכבר אסור משום 'לא תעשון כן לה' אלקיכם'. ואם אין הכוונה לקריעה - לא קשה מידי.

רבי אברהם מפיסא

מתוך רשימות שיעורי רבינו הספורנו זיע"א, מתקבל תמונה חלקית מדרכיו בהרבצת תורתו. רבינו ישב בבית מדרשו הפרטי, והרצה שיעורים בפירוש המקרא לפני תלמידיו או בני קהילתו. מכתבי התלמיד נודע לנו על אדם גדול בענקים שנמנה בין היושבים לפני רבינו בשעת הרצאת השיעורים, ולפעמים אף הוסיף על דבריו, הוא רבי אברהם מפיסא זצ"ל.

א', סיפור לידתו של רבי אברהם

רבי גדליה אבן יחייא היה בן דורו הצעיר של רבינו [נולד בערך רע"ה, נלב"ע שמ"ח]. בנדודיו הוא אף שהה בעיר בולוניה^{מז}. בספרו ההיסטורי הנודע 'שלשלת הקבלה' הוא כותב:

'ואלה הם הרבנים המפוזרים באיטליאה מכל הלשונות^{מז}: הרב רבי אברהם כהן ספרדי, ראש ישיבה בבולוניה, והדפיס ספר החסידים ועשה פירוש לשאלות דרב אחא. רבי עובדיה דספורנו שם, וחיבר ספר אור ה' [צ"ל אור עמים] ופירוש התורה. ושניהם מתו שנת ש"י וכו'. **רבי אברהם בן החכם רבי יצחק בן החכם רבי יחיאל דפיסא**, מת בבולניא שנת ש"ד. ר' אליהו מנולה שם^{מז}. וקיבלתי מזקני הדור כי בהיות רבי יחיאל דפיסא הנזכר בפיסא אשר בטוסקנה חוף הים הגדול, בהיותו בגלות ספרד שנת רנ"ב, ברחו משם יהודים רבים ובאים לאיטליאה כדי לעבור אל תוגרמה [- טורקיה], היה זה זקן [רבי יחיאל] מקבל כולם, עניים ועשירים, ומכלכלם ומלווה אותם על יד עם הספקות ומזונות בכל המצטרך, ואומרים שבזבזו בזה סך רב. ויהי היום, הגיעו בביתו ארבעה זקנים הבאים מהגולה [מגלות ספרד], חכמים גדולים, ובראותם את עושר כבוד תפארתו ונפשו החסודה והנדבה שעשה לכל הגלות הזה, שאלו ממנו מה בקשתו מהבורא, והשיב, חכמת הבנים. ויאמרו לו: 'בטח בה' שיצא תוך שנה בן מחליצך אשר הוא יתחכם מאד, ותקראהו **אברהם** לסימן שעשית חסד עם זרע אברהם'. ויצא (מ)בן בנו זה, הגאון רבי אברהם דפיסא שהיה גבר בגוברין בכל המושכלות, ומת בחצי ימיו והניח בנים בעושר וכבוד, ושמעתי שחיבר חיבורו, ועדיין לא נתגלה^{מח}.

כפי המבואר בסיפור, רבי יחיאל כבר היה בעת ההיא בא בימים, ובניו גדולים היו, לכן בירכו אותו בצאצא מבניו, וכפי הנראה נולד אז רבי אברהם לרבי יצחק בנו של רבי יחיאל. באוצר הגדולים כתב שנמצאה תעודה הקובעת שבשנת רצ"ד היה רבי אברהם בן ל"ו. לפי זה היתה שנת לידתו רנ"ח, כשש שנים לאחר גירוש ספרד, וכארבע שנים לאחר גרוש פורטוגל.

מה. בספרו הוא כותב: 'ובהיותי בבית המדרש של הגאון רבי עובדיה דספורנו ז"ל בבולוניה, ראיתי במכתביו וחידושי אלה הדברים'.

מז. כלומר, מקהילות השונות שהרכיבו את יהדות איטליה: איטליאנים, ספרדים, אשכנזים, לבנטינים.

מז. ראה מה שכתבנו אודותיו לעיל בעניין זהות רושם השיעורים.

מח. סיפור זה מובא גם בספר קב הישר (פרק יח) בסגנון שונה מעט, אך ניכר שמקורו בשלשלת הקבלה, אלא שכתב מזכרונות.

ב', אבות משפחת פיסא

יש בנותן טעם להרחיב מעט אודות משפחה נעלה זו, שעליה נמנו גדולי תורה ומנהיגי ישראל במשך מספר דורות. האישיות הראשונה הידועה לנו מבני המשפחה הוא רבי יחיאל בן מתתיהו. שמו מופיע ברשימה מאסיפה בבולוניה בשנת קע"ה מט.

לבעל הסיפור הנזכר, רבי יחיאל ורם מפיסא, זקנו של רבי אברהם, היה נכד נוסף, גם הוא רבי יחיאל שמו, בן לבנו רבי שמואל. בשו"ת מבי"ט (ח"ב קלט) מצוטט מכתב בחתימת רבני פיסא משנת שכ"ז, ביניהם: 'הצער יחיאל נסים בן לא"א ר' שמואל די פיסא דיין'. רבי יחיאל זה חיבר ספר 'מנחת קנאות' [ויכוח פילוסופי עם רבי ידעיה הפניני]³. להלן קטעים מתוך ספרו שבו מתאר את אבות משפחתו.

בפתיחת ספר מנחת קנאות, מזכיר את זקנו רבי יחיאל:

'האשל הגדול האדיר והחזק, אשר מעלותיו החמודות נפוצו בכל הערים, שמו נודע בשערים, מהר"ר יחיאל ורם ברבי יצחק מפיסא זכר צדיקים וקדושים לברכה, אמן'.

ובהמשך שם:

'אבינו הראשון לכל דבר שבקדושה, שר וגדול בישראל מהר"ר יחיאל ורם זקני ז"ל, אוהב תורה ולומדיה, מה טובו אליו ידידותיה, שב ובא ברחובות מצוותיה, ביתו פתוח לרווחה, שם ימצאו מנוחה, כל יגיעי כח דשמעתתא, בוצינא דקרדינותא, לבו ראה הרבה חכמה, כל רז לא אניס ליה וכל תעלומה, נבון לחש וחכם חרשים, טוב עם ה' ועם אנשים, לחמו נתן מימיו נאמנים, נטעיו בחמת היקרות נטעי נאמנים, וכל השמועים מהלליו סרים אליו, לריח מי עצתו הנכונה יפריחו, יריעו אף יצריחו, לא צרר בשמלתו זהבו וכספו, שמו נודף מסוף העולם ועד סופו, מטיל מלאי בכיסם של ישרים וברים, לא כגרגיר בראש האמירים, כי אם כמלאת באר מממי המקורים. ואחר עלות נפשו לשמי מרומים, קמו בניו תחתיו חסו בצל חסדיו, אכלו מפרי מגדיו, אחזו מעשי אבותיהם בידיהם, לא נעו

מט. ע"פ ספר ארצר הגדולים.

נ. יצויין שיש מן החוקרים שנקטו שספר מנחת קנאות נכתב כהשגה על חיבור 'אור עמים' של רבינו הספורנו, זאת בהסתמך על כמה נושאים שבהם אין דיעותיהם שוות, אלא שמפני כבודו הלביש את חיבורו כתשובה לרבי ידעיה הפניני. לדעתי אין שום סמך להשערה זו, ואכמ"ל.

מעגלותיהם, ה"ה גאון הדור דודי כה"ר יצחק ז"ל, אשר לו היה בחכמות הנשאות והרמות עשר ידות כדניאל איש חמודות, ובהוויות דאביי ורבא, לא היתה קריה אשר ממנו שגבה, צלל במים אדירים והעלה בידו פנינים, רועה בגני תורה ולקט שושנים, מימיו מים חיים כי מן הקודש יוצאים, הוא תיכן רוחות נכאות, הרווה נפשות צמאות, אמר צאו לאסירים, פדה נפשם מיד צרים, וכל אנשי גלות ספרד, אשר איש מאחיהו נפרד, כולם פה אחד יעידון יגידון על שבחי מהללו, האירו ברקיו תבל בהילו, קרניים מידו לו, ביום נטעו ישגשג מהללו.

בהמשך משבח גם את אביו רבי שמואל, שנלב"ע כשבנו המחבר עודנו ילד בן שלוש בלבד.

מדברי רבי יחיאל אלו נודע לנו שגם דודו רבי יצחק גמל חסד עם מגורשי ספרד, כעדותו של בעל השלשלת הקבלה על הסבא, רבי יחיאל. סביר להניח שהאב ובנו שניהם עסקו במצווה זו נא. אך ספר שלשלת הקבלה נודע באי-דיוקיו, ויתכן גם שנשוא הסיפור לא היה רבי יחיאל, אלא בנו רבי יצחק, ולכן גם מסתבר שהוא הוא שזכה להתברך בכן המאיר את העולם בתורתו.

רבי דניאל מפיסא, אחיו הגדול של רבי אברהם, היה מראשי הקהילה ברומה. היה מקורב לאפיפיור ופעל למען אחיו. בשנת רפ"א התגלע ריב בין הקהילות ברומה, ורבי דניאל נבחר לייסד תקנות למען השלום נב. כן היה מעורב בפרשת דוד הראובני שמזכירו הרבה ברשימותיו המפורסמים, כמו את בן דודו רבי יחיאל בעל 'מנחת קנאות'. אם נאמין לדברי ההיסטוריונים הקובעים שנלב"ע בגיל צעיר בשנת רצ"ב או רצ"ח, הרי שכבר נחשב למנהיג בשנות העשרים או השלושים לחייו נב.

נא. בסוף 'ספר עצמים' לאבע"ז נדפסו שני מכתבים מרבינו דון יצחק אברבנאל אל הסבא רבי יחיאל מפיסא, בבקשת עזרה למגורשים.

נב. התקנות נדפסו בספר 'תולדות היהודים ברומא'.

נג. ראה שו"ת רבי עזריאל דאיינה (סי' קצ"ט) על ירושת 'איש האלקים החסיד רבי דניאל מפיסא' שהשאיר יתומים רבים, וראה גם שו"ת מתנות באדם (סי' רי"ז, רי"ט), אח נוסף היה לרבי אברהם, וגם הוא בשם רבי יחיאל יכונה. לרבי יחיאל היה חתן בשם 'יעקב ספורנו'. יתכן שמדובר בבנו של רבינו, אביו של רבי חננאל חיים שתחת ידיו היו כתבי רבינו. בשו"ת מתנות באדם (סי' פה, פו, ק) ובעוד מקומות דנו בעניין סכסוך בין יורשי רבי אברהם לבין חתני אחיו רבי יחיאל, בשנת שכ"ג-שכ"ד. בכת"י פאריס שבו פירוש רבינו לספר איוב, שנכתב כמה עשרות שנים לאחר פטירתו, העתיק הסופר גם מספר דרשות, ביניהם הספד על 'רבי מרדכי קאנארוטי', שהיה רבם של היתומים בני רבי אברהם. הדרשן גם מזכיר את אשת רבי אברהם. הדרשה נאמרה לבני 'חברת נוהרים', חברה שהתאחדו לעבוד את ה' ותיקנו תקנות. חברת נוהרים בבולוניה היתה קיימת כבר בחיי הספורנו.

ג', רבי אברהם מפיסא ותורתו

למרות גילו הצעיר, היה רבי אברהם מפיסא מרבני ומדייני בולוניה. באיגרת ששלחו רבני פירארה לחכמי בולוניה מצינו: 'וכתב מהר"ר אברהם הכהן יצ"ו ומהר"ר עובדיה ספורנו יצ"ו ומהר"ר אברהם מפיסא יצ"ו ומהר"ר יעקב מקורינאלי, כולם פה אחד כתבו שאין לשנות המנהג' נד. תשובה אחת שלו בהלכה התפרסמה, לפי שנדפסה בשו"ת רמ"ע מפאנו (סי' קו). בתשובה זו מתייחס רבי אברהם לתשובת פוסק הדור מהר"ם פאדווא שהגיעה אליהם באותו הזמן נה.

הוספה מרתקת מתגלית בשיעורים לתהלים פרק ד'. רבינו הספורנו מפרש שמזמור זה נאמר אחרי מות אחיתופל ואבשלום. ומפרש התלמיד בשם רבינו (פסוק ה-ו):

רגזו - יראו את ה' - ואל תחטאו, וגם אם אתם כועסים שבגללי מתעכב בניין בית המקדש, אמרו בלבבכם על משכבכם ודמו סלה - תאמרו זאת בינכם לבין עצמכם, ותשתוקו מלומר זאת לאחרים, ואם אתם משתוקקים להקריב קרבנות בבית המקדש, זבחו זבחי צדק - תוכלו לזבוח 'זבחי צדק' במקום הקרבנות הנקרבים שם.

על פירוש ייחודי ונפלא זה כותב התלמיד:

'וה"ר אברהם פירש אלו הפסוקים ואמר: רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם - כלומר, 'אמרו בלבבכם על משכבכם' זה המאמר, היינו רגזו ואל תחטאו. ודמו סלה - ר"ל, והחרישו אותו ה'סלה' שאמרתם (לעיל ג ג) 'אין ישועתה לו באלקים סלה', כי אני יש לי חלק לעולם הבא, ולא כמו שאמרתם אתם נ. זבחו זבחי צדק - ר"ל, 'זבחו' זבחים של 'צדק', ולא אותם הזבחים שעשיתם עם אבשלום להתקשר עלי, כאמרו (שמואל ב' נד. קובץ 'סיני' (ס"ג).

נה. בהקדמת פירוש רבי שלמה עתייה לתהלים שיצא לאור בונציה בשנת ש"ט, רשם המחבר את שמות החכמים שהכיר בדרכי נדודיו. בעיר בולוניה שהה כפי הנראה בין רצ"ד לרצ"ו. הוא מזכיר את רבי אברהם הכהן האב"ד, 'והרב הזקן בקי בחכמה ובעושר וכבוד זקן ונשוא פנים רבי יעקב דישפורנו', שהוא כפי הנראה רבי יעקב בן אברהם ספורנו, ככל הנראה קרוב משפחתו של רבינו. [ניתן שרבינו עצמו לא היה באותו זמן בבולוניה, כפי שנתבאר לעיל שבשנותיו הראשונות עדיין נדד ושהה רבות במרחקים]. תיכף לאחר זאת כותב ר"ש עתייה: 'ופלפלא חריפא וירא אלקים ובקי בכל חכמה, רבי אברהם די פיסארו'. מסתבר שהמחבר או המדפיס החליף 'פיסא' ב'פיסארו', שכן היה מקובל לכתוב 'פיסארו' בקיצור פיסא, עם גרש, והכוונה לרבי אברהם מפיסא.

נו. הרי שפירושו בנוי על הפירוש שנאמר בשיעורים בפרק ג' שם.

טו יב) 'בזבחו את הזבחים ויהי הקשר אמיץ', כי עליהם וכיוצא בהם נאמר (משלי כא כז) 'זבח רשעים תועבה', ואחר כך ובקטחו אֶל ה'. ע"כ פירוש דבריו.

נרחיב מעט להבין את הגאונות והחידוש שבפירוש זה. חז"ל אומרים (סוטה ט:): שאבשלום גנב את לב אביו ולב בית דין ולב ישראל. ומפרש רש"י:

'לב אביו ולב בית דין - דכתיב (שמואל ב' טו ז) אלכה נא ואשלמה את נדרי וגו', וכתיב (שם פסוק יא) את אבשלום הלכו מאתים איש קרואים והולכים לתומם, ואמרינן בסוטה דירושלמי, קרואים - מדוד, שעל ידי מצות דוד הלכו עמו, אמר לו [אבשלום לדוד], כתוב לי שילכו עמי אותן שנים שאבחר, וכתב לו, והיה מראה חותמו של דוד לשנים והולכים אחריו, וכן לשנים אחרים, עד שכינס מאתים וכולן ראשי סנהדראות, הרי לב אביו ולב בית דין'.

מבואר איפוא שכל בגידתו של אבשלום נעשתה בכך שהערים על אביו ואחר כך על מאתיים דייני הסנהדרין שילכו עמו לשלם נדריהם ולהקריב את הקרבנות שקיבל על עצמו. בשמואל שם כתוב: 'וישלח אבשלום את אחיתופל הגילני יועץ דוד מעירו מגילה בזבחו את הזבחים ויהי הקשר אמיץ והעם הולך ורב את אבשלום'. חידש בזה רבי אברהם מפיסא: 'בזבחו את הזבחים - ויהי הקשר אמיץ', שהקשר שקשר אבשלום נגד אביו היה חזק ואמיץ על ידי עניין הזבחים. וזבחים כאלה הם 'זבח רשעים', ולאותה ערמה רמז דוד ואמר 'זבחו זבחי צדק', לא 'זבחי רשעים'.

הרי שרבי אברהם פירש את שני הפסוקים באופן אחר, אך לפי דרך פירושו של רבינו עד כה, ועל בסיס פירושו למילת 'סלה' הנזכר בפרק הקודם. מסתבר איפוא שרבי אברהם מפיסא ישב באותו בית המדרש והקשיב לשיעוריו של רבינו, ולפעמים אף הוסיף פירושים שונים המשתלבים לפי דרכו של רבינו.

כן נראה גם בשיעורים לפרשת ניצבים (דברים ל יח), שם מופיע פירוש נוסף:

'וה"ר אברהם מפיסא פירש הכי: הגדתי לכם היום כי אבוד תאבדון - כאשר תאבדון¹² באופן הזה שאמרתי לעיל (כט כא-כז) שיהיה אבדן בלתי טבעי, בזה הוריתי לכם שהאבדן הגופני ההוא לא יהיה גם כן כפרה לעולם הבא, ולא תאריכון ימים על האדמה'.

גם כאן מתייחס לפירושו של הספורנו המופיע בפרשה לפני כן.

נז. 'כי משמש בלשון 'באשר'.

פרשת דוד הראובני ורבי שלמה מולכו

מלבד החומר ההיסטורי הרב שבא בדרך אגב בשיעורים, שמהם יכולים ללמוד רבות על מצבם של ישראל בגלות אדום בעידן הרניסנס ויחסם לדת השלטת במקום, נחשף לפנינו צוהר לפרשה עלומה שהרעיש בשעתו את העולם היהודי כולו.

בשנות מגוריו של רבינו בבירת הדת הנוצרית, רומא, כבר נחשב מנכבדי הקהילה נח. מובן אם כן שלקח חלק פעיל באירועים הגדולים שעברו על בני הקהילה, אשר השפעתם חצתה גבולות.

בשנת רפ"ד הופיע בשערי רומא, רוכב על סוס לבן אביר, יהודי שחום עור העונה לשם 'דוד הראובני'. לדבריו, היה דוד זה אחיו של יוסף, מלך שבט ראובן, השוכן עם עשרת השבטים מעבר לנהר סמבטיון. דוד הראובני ביקש להתקבל אצל האפיפיור, כדי לבקש ממנו לערוך עבורו מכתבים אל שליטי אירופה, כדי שאלה יעזרו לאִחיו המלך לכבוש את ארץ ישראל מיד המוסלמים ששלטו בה. בואו של דוד הראובני התסיס את לבות ישראל בזמנו בציפייה לגאולה נט. את כל פרטי מסעו ותלאותיו כתב דוד על ספר. רשימותיו של דוד הראובני התפרסמו, ושם מספר על נכבדי רומא, בראשם 'הרב רב עובדיה ספורנו', שבאו אליו לראות את המכתבים שקיבל מאת האפיפיור. בעקבות ארוע זה הושמו ארבעת הנכבדים בבית סוהר, אך דוד הראובני כותב שדאג לשחרורם משום שהם מחשיבים אותו יותר מכל היהודים. בכל זאת, יש משמעות רבה בין השיטין שנכבדי העדה הנזכרים לא נתנו את כל אימונם בדברי הראובני, וקיימו בו 'כבדהו וחשדהו'.

מאוחר יותר פוגש הראובני בחצר מלך פורטוגל את אחד מפקידי המלך, ממשפחת אנוסים, שבעקבות בואו חוזר אל היהדות בגלוי, ואף מתעלה במעלות התורה והחסידות, עד שנודע למקובל וקדוש: רבי שלמה מולכו. בספר מגיד מישרים שכתב מרן הבית יוסף מפי המלאך המגיד,

---

נח. כבר בשנת רע"ט נתבקש על ידי רבה של רומא, רבי ישראל ב"ר יחיאל אשכנזי, להביע את דעתו בשאלה סבוכה אודות קידושה של מרת דונינה, בתה של שמואל צרפתי, הרופא של האפיפיורים.

נט. בסוף שו"ת רבי עזריאל דאיינה ישנה תשובה שכתב רבי עזריאל לרבי אברהם הכהן, רבה של בולונייה, בגנותו של דוד הראובני 'המתנשא למלוך בעטרת מלכם שקוץ בני עמון', כלומר שרוצה למלוך בכוחו של האפיפיור. התשובה נכתבה בסופה של פרשת דוד הראובני, כנראה בשנת ר"צ. [כן מסקנת יעקב בוקסנבוים, המו"ל שו"ת זה, שהתאריך 'רצ"ו' נכתב בטעות].

מתבאר שהבית יוסף השתוקק למות קדושים שזכה לה רבי שלמה מולכו^ס... רבי שלמה מולכו התפרסם גם אצל הגויים כאשר ניבא את המאורעות שבאו על רומא והחריבוה. גם רבי שלמה מולכו שהיה ברומה בשנות מגוריו של רבינו שם. בספרו 'עמק הבכא' כותב רבי יוסף הכהן על שלמה מולכו: 'וידרוש לרבים בבולוניה וביתר המקומות, וירוצו רבים אחריו לשמוע בחכמתו ולנסותו בחידות'.

כפי העולה מרמזי השיעורים, התייחסותו של רבינו אל דוד הראובני לאחר זמן היתה כאל משיח שקר, ואילו אל רבי שלמה מולכו היתה כאל מקובל שטעה בדרכו בשימוש בקבלה מעשית.

בפירושו הנדפס ובשיעורים לברכת יעקב אבינו ליהודה בפרשת ויחי מתייחס לדוד הראובני, ואילו בשיעורים לתהלים פרק ט"ז - לרבי שלמה מולכו.

דוד הראובני

את אריכות דברי יעקב אבינו כשבא לברך את יהודה, מפרש רבינו כאותות על ביאת המשיח - 'שילה'. מתוך עיון בחמשת ה'אותות' נראה בבירור שכיוון כנגד 'משיחותו' של דוד הראובני, אך הדברים מפורשים יותר בשיעורים (בראשית מט י), ונצטט כאן את הקטעים החשובים:

'ומה שאמר 'שילה' ולא אמר 'משיח', לפי שאומר במילה אחת כל עניינו, כי 'שילה' - לשון מן 'שוליים' ולשון מן 'שלום', והורה בזה כי המשיח יבוא בשוליים, ר"ל בשולי המלחמות, ויבוא בעת השלום - בסוף המלחמות, כי משיח בן דוד לא יבוא בזמן המלחמות להילחם בגויים, כי אם אחר כל המלחמות, וכן נקרא (זכריה ט ט) 'עני ורוכב על חמור', ר"ל שלא ירכב סוס למלחמה כדכתיב (משלי כא לא) 'סוס מוכן ליום מלחמה', אבל ירכב על חמור'.

בהמשך מבאר את הסיבה למה גילה יעקב אבינו את אותות אלה:

'ולביאת זה המשיח, כדי שכל איש ואיש לא יעשה עצמו משיח, נתן חמישה סימנים. הראשון, אוסרי לגפן - שביאתו תהיה בתוך הגפן, ר"ל בירושלים'.

ס. 'כך' שלמה בחירי זכה דאתקרי מלכו, דאתמשח ממשח רבות עילאה וסלק לרעוא על מדבחי, והי' תסתלק את ותלך ותנוח, וחזור על עניין זה בכמה מקומות בספר.

ואילו דוד הראובני בא לרומא...

'השני, עירה - ר"ל שיבוא בלי מלחמה, 'רוכב על חמור' (זכריה ט ט) כמו שאמרנו'.

ודוד הראובני בא להציע לאפיפיור לפתוח במלחמה נגד המוסלמים... ולא זו בלבד, אלא שהופיע בשערי רומא רוכב על סוס אביר מוכן ליום מלחמה...

'השלישי, ולשורקה - ר"ל שימצא היותר מעולים, כי לא ישארו כי אם הקדושים, כדכתיב (ישעיה ד ג) 'קדוש יאמר לו כל הכתוב לחיים בירושלים'.

ברור שלא ראה רבינו כך את כל בני דורו...

יצוין, שבפירוש הנדפס כתב: 'שלישית מאותותיו הוא, שיקשור חמורו הנזכר ויהיה משכנו בשורק שהוא מבחר הגפן, וזה שיאר פניו אל צדיקים שבדור ולא לכל הגפן'. מסתבר שדוד הראובני פנה יותר אל המון העם שקיבלוהו בהערצה והאמינו בו בלי סייג, ורק מתוך אילוץ הסכים לפגוש גם את רבני וגדולי הדור שחשדו בו למתעתע.

'הרביעי, כיבס ביין לבושו ובדם ענבים סותה, ר"ל, שיבוא בשעת סיום המלחמות באופן שיוכל לכבס לבושה בדם ענבים'.

ואילו הראובני ביקש להתחיל במלחמות.

'החמישי, חכלילי עיניים מיין וגו', ר"ל שארץ ישראל תוציא פירות טובים ותבואות'.

והרי בזמנו היתה הארץ שוממה, ורק אז התחיל היישוב להיבנות מחדש.

שלמה מולכו

בפירוש לתהלים פרק ט"ז מתייחס רבינו לאותם המשתמשים בשמות הקדושים, ומגנה אותם. בשיעוריו שם דיבר קשות וברורות יותר, ומעיון בדבריו ניתן לגלות למי כוונתו.

'אמר הגאון, אחר שזכר תארי הצדיק, רצה להזהיר אפילו על הצדיקים, כי יש מהם בעלי קבלה מעשית, עושים פעולות על דרך השמות, הן מסיטרא דימינא הן מסיטרא דשמאלא... ואמר, **לְקַדְּוֹשִׁים אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ הַמָּה וְאֲדִירֵי כָּל חֻפְצֵי בָם** - שהם נכבדי הארץ ופועלים בקבלה, יִרְבּוּ עֲצָבוֹתָם, כלומר תרבינה דאגותיהם, וזה לפי שבפעולותיהם אלה נתנו מוהר ומתן

לאחר זולתך, גם כי אינם מכוונים לזה, מ"מ נכשלים הם ומהרים אחר. אבל אני בל אסיך נספיהם מדם, לפי שלפעמים תצטרך לעשות פעולות מעשיות, אמר אני לא אסיך נסכיהם שהם נסכי דם, ובל אשא את שמותם על שפתי להשתמש בשמות כמו שעושים המה, רק ה' לבדו מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי, כי האנשים האלה מגרילים גורלות לדעת ההצליח ה' דרכו אם לאו, ואני, 'אתה' ה' 'תומיך גורלי', כי אין צריך לי להגריל, כי כבר חבלים נפלו לי - היינו גורלי, אף נחלת שפרה עלי, ר"ל 'חבלים נפלו לי בנעמים' ונפלה לי אף 'נחלת' התורה ש'שפרה עלי', מלשון 'הנותן אמרי שפר' (בראשית מט כא), ונחלת התורה הוא שופריה כי נעים... ויאמר, שויתי ה' לנגדי תמיד לפי שמימיני בל אמוט, ולא ארוץ לסיטרא דשמאלא באלה המעשים אשר לא יעשו'.

נעמיד את אותם הדברים הקשים כדרכונות מול דברי האריז"ל, שנאמרו יותר מחמישים שנים מאוחר יותר. רבי חיים וויטל כותב בשערי קדושה (חלק ג שער ו):

'וזהו סוד שימוש פרקי היכלות שנשתמשו בו רבי נחוניא ורבי עקיבא ורבי ישמעאל ואנשי כנסת הגדולה, ואחר כך נשתכחו גם דרכי השמושים ההם, ועוד אחרת כי נאבד טהרת אפר פרה בזמן האמוראים עד זמן אביי ורבא, ולכן לא נשתמשו מאז ואילך בעליית הפרד"ס, ומאז ואילך נשתמשו בשמושי עולם העשיה לבדה, ולהיותו עולם השפל מכולם וגם כי המלאכים שבה מיעוטן טוב ורובן רע, ולא עוד אלא שהטוב והרע מתדבקים יחד מאד, לכן אין בו השגה כלל, כי אי אפשר להשיג טוב לבדו, ולכן מעורבת ההשגה בטוב ורע, אמת ושקר, וזהו סוד ענין קבלה מעשית. ולכן אסור להשתמש בה, כי בהכרח יתדבק גם ברע המתדבק בטוב, וחושב לטהר נפשו ומטנפה בסבת הרע ההוא, וגם אפילו שישגי, הוא אמת בתערובת שקר, ובפרט כי אין אפר פרה מצויה וטומאת הקליפות מתדבקות באדם המתקרב להשיג על ידי קבלה מעשית, ולכן שומר נפשו ירחק מהם, כי מלבד שמטמא נפשו יענש בגהינם, ואף גם בעולם הזה קבלה בידינו כי יעני או הוא או זרעו או יחלה בחולאים הוא או זרעו או ישתמד הוא או זרעו: וקח ראייה מרבי יוסף דילא ריינה ורבי שלמה מולכו שנשתמשו בקבלה מעשית ונאבדו מן העולם, וכל זה לסיבה הנזכרת כי אין טוב בלתי רע, ולא עוד אלא שמכריחים אותן בעל כרחן על ידי השבעות, ואז מפתים אותן ומטין אותן לדרכים לא טובים עד שמאבדים נפשם, וגדולה מזו כי כל דרכי ההשבעות האלו העלימום הראשונים ואין אנו בקיאים היטב בדרכיהן וראוי להתרחק מהם בתכלית'.

פרשת הסמיכה

בשנת רצ"ח רעש העולם היהודי. רק בשנים האחרונות החלה ארץ הקודש לחדש את נעוריה וקול התורה נישא בה ברמה, לאחר שנאספו אליה רבים מגדולי עולם הנודעים לדורם ולדורות עולם. בעיר הקודש צפת ישב גדול הדור מהר"י בירב, וסביבו מתלקטת חבורה קדושה של גדולי הגדולים ממנהיגי ישראל ופוסקי הדורות, ביניהם מרן הבית יוסף. זעקת אנוסי ספרד ופורטוגל שברחו מארץ מולדתם ושבּו ליהדותם עולה השמימה. ליהודים אלה אין מנוחה, מאחר שנאלצו תחת דיכוי השלטון הנוצרי לנהוג כגויים ולהסתיר את יהדותם. מתחננים הם בדמעות ובתחנונים שהרבנים יועילו בטובם לעשות בהם משפט כתוב, להלקותם כדת של תורה, כדי לכפר על אותם איסורים שעברו עליהם, ובכך ייטיב להם באחריתם. אלא שלדיינים אין את הכח לקיים דיני עונשים, שהרי אינם סמוכים בסמיכה הנמסרת מרב לתלמיד דור אחר דור בלי הפסק ממש רבינו, שהסמיק את שבעים הזקנים שהיו דייני הסנהדרין הראשון בתולדות ישראל. את הסמיכה ניתן למסור רק בארץ ישראל, ומחמת גלות ישראל מארצם וצרות היושבים עליה, התבטלה הסמיכה בימי האמוראים.

לאור התחדשות היישוב בארץ הקודש, זה לראשונה מתחילת גלות אדום, רואה מהר"י בירב שהגיע הזמן לחדש את הסמיכה. את רעיונו ייסד על דברי הרמב"ם בפירושו למשנה (סנהדרין פ"א):

'ואני סבור שאם תהיה הסכמה מכל התלמידים והחכמים למנות איש בשיבה כלומר שיעשוהו ראש, ובתנאי שיהא זה בארץ ישראל כמו שהקדמנו, הרי אותו האיש תתקיים לו הישיבה ויהיה סמוך ויסמוך הוא אחר כך את מי שירצה וכו', והרי כבר הבטיח ה' בשיבתם באמרו ואשיבה שופטך כבראשונה וכו', ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח וזה יהיה מסימניו, אמר ואשיבה שופטך כבראשונה ויועצך כבתחילה ואחרי כן יקרא לך עיר הצדק, וזה יהיה בלי ספק כאשר יכשיר ה' לבות בני אדם וירבו במעשה הטוב ותגדל תשוקתם לה' ולתורתו ויתרבה ישרם לפני בוא המשיח כמו שנתבאר בפסוקי המקרא'.

יתכן שמהר"י בירב ראה בתחיית הארץ שהחלה בזמנו את תחילת תהליך גאולת ישראל, ולכן אף ביקש לקיים את התנאי שקבע הרמב"ם שהוא קודם לביאת המשיח: חידוש הסנהדרין. מהר"י אברבנאל, מגורשי ספרד, מצדד בפירושו לישעיה שגירוש ספרד הוא תחילת קיבוץ גלויות,

שכן רוב המגורשים עברו למקומות הקרובים יותר לארץ ישראל, מלבד אלה שעלו לארץ ישראל עצמה...

מכיון שכן, הורה מהר"י בירב לרבני צפת, שהם רוב חכמי ארץ ישראל ואף רוב גדולי כל אותו הדור, שיתאספו ויסמכו אותו. לאחר מכן הסמיך הוא ארבעה חכמים, ביניהם מרן הבית יוסף. אך לא עלתה בידו, וחידוש הסמיכה נתקל בהתנגדות קשה מצד רבה של ירושלים, מהרל"ב^ח, שאף צירף אליו חכמים וגדולים מחוץ לארץ שלדעתם אין אפשרות לחדש את הסמיכה. לאור זאת, מפעל הסמיכה ירד למחתרת, ונסמכו רבנים בודדים במשך כמה דורות, עד שהתחדשו הרדיפות בארץ ישראל ושוב התבטלה הסמיכה לגמרי.

את הדי הפולמוס ואת דעתו הנחרצת של רבינו בעניין ניתן למצוא בשיעורים לתהלים. פולמוס הסמיכה התרחש משנת רצ"ח, בזקנותו של רבינו, אך כבר הוכח בדברי המבוא שהשיעורים נאמרו אחרי שנת רצ"ז, אז נדפס ספר 'אור עמים', והתוכן תואם את תאריך המסירה. אך יש להקדים כמה מילים בבירור דעת רבינו על תפקיד הסנהדרין בכלל ובעניין המחלוקת בפרט, ועל רקע שיטתו יובן העניין לעומקו.

בפרשת שופטים (יז ח-יא) כתוב: 'כי יפלא ממך דבר למשפט בין ידם לידם בין דין לדין ובין נגע לנגע דברי ריבת בשעריך וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו'. בספר החינוך (תצ"ו) מבאר שטעם המצוה הוא כדי שתהיה סמכות מרכזית להכריע כל ספק 'ולא שיעשה כל אחד ואחד כפי דעתו, שבוזה יהיה חורבן הדת וחילוק לב העם והפסד האומה לגמרי'. רבינו כותב במספר מקומות שהמחלוקות בין חכמי התורה עד שנעשתה תורה כשתי תורות הביאו את חורבן בית המקדש השני סא.

אילו שמעו ישראל בקול הנביאים, ועלו כולם לארץ ישראל בתחילת

סא. ראה בזכריה (יא ח-יא) שסיבת החורבן 'חטאים שאין הדעת סובלתן, כענין המחלוקת עד שנעשית תורה כשתי תורות, נגד מצות 'כי יפלא ממך'. ובשעיה (כד ה) 'והאָרץ חָנְפָה תַּחַת יְשָׁרָיָהּ פִּי עֲבָרוּ תוֹרַת חֹלְפוֹ חֹק הַפָּרוּ בְּרִית עוֹלָם', מפרש 'כי עָבְרוּ תוֹרַת - נעשו כשתי תורות'. ובפירוש נבואה נוספת בשעיה (מג כו-כח) כותב רבינו שהקב"ה אומר לישראל: 'השיבני ונתוכח, מה עלה בדעת החולקים בסמיכה וזולתה, ולא עשו כאשר ציויתי 'וקמת ועלית', הנה אדם הראשון חָטָא בעברו על מצוותי בטעות טענת הנחש, כבורח מהמכוון, אבל לא כמורד, אמנם מְלִיצִיף - פותרי התורה - פָּשְׁעוּ, כמתגדלים על קונם לדעת, שידעו שהוא דופי ורשע נגד רצונו, וחשבו היות מנהגיהם טובים ממצוותי ומתיקון 'וקמת ועלית', ובכן חללתי שְׁרִי קָדֵשׁ וגו'.

בית שני, לא היו המחלוקות מתפתחות, לפי שהיתה חוזרת השראת השכינה והנבואה לישראל, ולא היה בית המקדש חרב לעולם. בפירוש רבינו לשיר השירים (פרק ז) מתואר הוויכוח שבין הנביאים לישראל, שסירבו לעלות:

'שובי שובי השולמית - והנה, כאשר קראו הנביאים בדבר ה' כאמרם שובו אלי ואשובה אליכם, הוי הוי ונסו מארץ צפון, הוי ציון המלטי יושבת בת בבל, ונחזה בך' - ובהיותכם בארץ ה' תשרה שכינתו בתוכנו, ובכן 'נחזה' [נזכה לחזון נבואה], כי נמצא חזון מה', ולא תהיה חתימת חזון'.

הנביא קורא לכל ישראל לעלות לארץ כדי שתתחדש הנבואה. אך יושבי בבל מסרבים:

'הנה אמרתי לנביאים 'מה תחזו', האומנם תוכלו לתת תורה חדשה 'כמחולת המחניים' - כמו שקרה לישראל במדבר, שהיו כמו מחול חונים סביב לשתי המחנות, שהם מחנה לויה ומחנה שכינה, וזה לא יהיה כלל, שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה'.

יושבי בבל טענו שאין להם צורך בנבואה, שהרי הם לומדים תורה בבבל, ומה תוסיף הנבואה לקיום התורה. אך טעו מרה בכך, כפי שהנביאים ענו להם:

'מה יפו פעמיך - והנה אז השיבו הנביאים, הרבה תרוויחו בבואכם אל ארץ ה', כי ירבה התועלת בעליית הרגלים, וזה כי 'חמוקי ירכיך' שהם סתרי תורה וטעמי המצוות שהם כמו ירכיים המעמידים כל הגוף והם בלתי גלויים, הם באמת 'כמו חלאים' - תכשיטים 'מעשה ידי אומן', שלפעמים לא יתקשט בהם האדם אל נכון עד שיודיעהו האומן אופן עשייתם, [ומעלה נוספת יש לתורה בארץ ישראל, כי] 'שררך' - סנהדרי גדולה היושבים על טבור הארץ בלשכת הגזית, 'אגן הסהר', כחצי גורן עגולה, ובידם להסיר כל מחלוקת, 'אל יחסר המזג' - הכרעתם בין החולקים אל נא תחסר ביניכם בני בבל, כי אמנם עתה 'בטנך', תופשי התורה שהם כמו 'בטנך' שממנו מזון ורוח חיים לשאר הגוף, הוא כמו 'ערמת חיטים סוגה בשושנים', שאין שם [סביב הערמה] דבר מחזיקם להיות לאחדים, אלא ערמות ערמות, עד היות תורה כשתי תורות, [וכן היה בהמשך, ש] 'שני שדייך' - נשיא ואב בית דין, 'כשני עפרים' - הנלחמים תמיד, 'יוסי בן יעזר אומר לסמוך ויוסי בן יוחנן אומר שלא לסמוך' וכו' במשנה (חגיגה פ"ב מ"ב), הראשונים נשיאים, והשניים להם אבות בית דין, וכל זה אפשר התיקון אם תהיו כולכם בארץ ישראל ותשרה בה שכינת האל יתעלה'.

מתבאר שסירובם לעלות גרם לסתימת חזון הנבואה מחד, וחסרון הנבואה ניכר גם במעשה קיום המצוות, ומאידך גרם גם לתופעת המחלוקות בין החכמים, שלפי שלא היו כל ישראל על אדמתם - לא היה מושב הסנהדרין דומה 'לגורן' שמאחד את התבואה בתוכו, ולא היו פושטים את כל הספיקות ומכריעים את כל המחלוקות, ואילו עלו כולם לארץ ישראל - היתה התורה נשארת אחת, ולא היתה התורה נעשית כשתי תורות.

גם כאן ניכר דרכו של רבינו החופפת לדרכו של הרמב"ם, שדרך הגאולה תהיה על ידי 'אשיבה שופטייך', בכינון הסנהדרין ובביטול המחלוקות סב.

סב. ויורשה לי לבאר את הקשר שבין המחלוקות בתורה לגלות ישראל מעל אדמתם, בדרך הדרוש. בהקדמת ספר הליקוט המפורסם 'פסקי תשובות', מספר המחבר על זקנו הרה"ק בעל 'דברי בינה' מביאלא, שבשעה שיצא לאור עולם ספר 'שדי חמד' נתמלא שמחה גדולה וציווה לקנותו והרבה לעיין בו, ונימק כי מאז חורבן בית מקדשנו שגלו ישראל בין האומות וגלתה השכינה עמם, גם התורה הקדושה בבחינת גלות, כי קודשא בריך הוא אורייתא וישראל חד, ואם ישראל בגלות - גם התורה בגלות, וגלות התורה היא בכך שאין הלכה ברורה ומשנה ברורה במקום אחד, אלא פרטי כל ענין והלכה מפוזרים אחת הנה ואחת הנה, וכאשר ראה שבספר שדי חמד ליקט וקיבץ ענינים רבים המפוזרים בתלמוד ומפרשיו ראשונים ואחרונים וריכזם כל אחד לפי ענינו ומקומו, ראה בזה התקרבות הגאולה והכנה לביאת המשיח. הרי ששלימות התורה ללא ספיקות ומחלוקות מביאה את הגאולה השלימה, והגאולה מביאה את שלימות התורה. ויש לבאר, שארץ ישראל ותורה שבעל פה תלויים זה בזה בקשר כל ינתק, ולכן כאשר יש חיסרון בתורה שבעל פה - כאשר נעשית כשתי תורות - נגרם גלות. במאמר 'פתח אליהו' (תקצ"ז יז) איתא: 'מלכות פה - תורה שבעל פה קרינן לה'. הרי שתורה שבעל פה היא בבחינת 'מלכות'. משה רבינו נחשב בבחינת תורה שבכתב, לעומת תלמידו יהושע שהוא יסוד בחי' תורה שבעל פה. באבות (פ"א מ"א) אמרו 'משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע', יהושע היה תחילת המסירה מרב לתלמיד שהוא עניין התורה שבעל פה. בבבא בתרא (ע"ה) איתא 'פני משה כפני החמה ופני יהושע כפני הלבנה', וידוע כי הלבנה מרמזת לתושבע"פ המקבלת את האור שלה מן השמש שהוא תורה שבכתב, ולכן אף הלבנה בבחינת מלכות כמבואר בסה"ק. [נראה בתנחומא (כי תשא לו) 'כשהקב"ה היה מלמדו תורה בכתב - היה יודע שהוא יום, וכשהיה מלמדו על פה משנה ותלמוד - היה יודע שהוא לילה']. בתמורה (טז) איתא שכאשר נשתכחו ההלכות בימי אבלו של משה, וביקש יהושע לשאול מאת ה', ונענה 'לא בשמים היא', כי בהנהגת יהושע מתחילה עידן תושבע"פ, ואז רק ע"י פלפול ומידות שהתורה נדרשת בהם יכולים להחזיר את ההלכות. מבואר שם שה' אמר ליהושע 'אמר לו הקב"ה, לומר לך אי אפשר לך וטורדן במלחמה'. ובהמשך העניין איתא: 'אמר רבי אבהו, אעפ"כ החזיר עתניאל בן קנז מתוך פלפולו, שנאמר - וילכדה עתניאל בן קנז אחי כלב'. שם מספר הכתוב על כיבוש קרית ספר, והגמרא דורשת שהכוונה להלכות שנשתכחו, ומלחמת כיבוש קרית ספר הינו משל למלחמתה של תורה שעשה עתניאל בפלפולו והחזיר את ההלכות. המהרש"א מבאר שפרשת כיבוש קרית ספר כתובה פעמיים, פעם בספר יהושע ופעם שניה בספר שופטים, ומכאן למד רבי אבהו שפעם אחת בא העניין לכיבוש העיר כפשוטו, ופעם השניה להלכות שנשתכחו. וביאור העניין הוא כי כיבוש ארץ ישראל תלוי בתורה שבע"פ, ולכן כבשה יהושע, ולא משה רבינו שהיה בבחינת תורה שבכתב. וזה עולה בקנה אחד עם המבואר בסה"ק שארץ ישראל היא בבחי' מלכות שהיא תושבע"פ. לכן כיבוש הארץ מקביל להשגת תושבע"פ, ותלויים הם זה בזה, ולכן נכתב עניין החזרת ההלכות שנשתכחו

לאור על זאת, יאיר פירוש רבינו בשיעורים לתהלים פרק פ"ז:

'לְבָנִי קָרַח מְזֻמּוֹר שִׁיר יְסוּדָתוֹ בְּהַרְרֵי קֹדֶשׁ'. יאמר כי נושא מזמור זה ויסודו הוא על 'הררי קודש' שהם החכמים שבהררי גלותנו זה, שהללו מטהרין והללו מטמאין עד שלא תמצא הלכה ברורה במקום אחד.

ויאמר, למה לא תעשו כמו אשר יגידו לך החכמים שבארץ ישראל, ואפילו על ימין שהוא שמאל, שהרי התורה אמרה 'ככל אשר יגידו לך' וכו' ואמר 'וקמת ועלית אל המקום', מכאן שהמקום גורם.

וזהו אמרו, הלוא ידעתם שאֵהָב ה' שְׁעָרֵי צִיּוֹן מִכָּל מִשְׁכְּנֹת יַעֲקֹב, והוא כפסק דינם אפילו טועין אפילו שוגגין אפילו מזידין. ואמר עוד, איכה תעשו הרעה הגדולה הזאת שלא להיות נוחין זה לזה בהלכה וכל אחד מתעקש לעמוד על דעתו ואינו חפץ להודות על האמת, הלוא נִכְבְּדוֹת מְדַבֵּר בָּךְ עִיר הָאֱלֹהִים סְלָה, ובקרבך יש חכמה ועיון ודעת, ולמה לא תפסקו הדין ביניכם בראות מי היטיב את אשר דיבר ביותר, ולהורות כמוהו.

הלוא תראה שחכמי האומות מודים לדברי חכם אחד אעפ"י שאינו ממין אומתו וכו', וְלִצִּיּוֹן יֹאמֶר אִישׁ וְאִישׁ יֵלֵךְ בָּהּ - שכולם חכמים וכולם נבונים, ואינם נוחים ומודים זה לזה עד שכל העניינים תלויים ועומדים במחלוקת, והוא עֲלִיּוֹן יְכוֹנֵנָה - יכין אותה, שאוירא דארץ ישראל מחכים'.

רבינו מחדש כי מצות 'וקמת ועלית' שדרשו חז"ל (סנהדרין פז.) 'מלמד שהמקום גורם' לא נאמר על סנהדרין בלשכת הגזית בלבד, אלא על כל ארץ ישראל. בוודאי אין הכוונה כפשוטו, שהרי כל דרשה זו לא אמרו אלא ללמוד ממנה שאין זקן ממרא נהרג אלא אם המרה בלשכת הגזית, אבל אם המרה בסנהדרין מחוץ ללשכת הגזית אינו חייב, הרי ש'המקום שגורם' הוא מקום המקדש בלבד. אך בכל זאת נמצינו למדים מזה כי ראוי להתבטל לתלמידי החכמים הנמצאים במקום ש'ה' יכוונה עליון, שה' הכין את אווירה וקידשה, שבכך ניתן להשיג יותר את אמיתתה של תורה. ואת ביקורת זו מפנה רבינו הן לבני חז"ל שעליהם לקבל עליהם את פסקי חכמי ארץ

בלשון כיבוש א"י, כי הכיבוש הגשמי תלוי בהשגת שלימות תושבע"פ. וזה טעם מה שאמר ה' ליהושע כאשר שאל על ההלכות 'לך וטורדן במלחמה', כי כיבוש ארץ ישראל קשורה לידיעת התורה שבעל פה, וחיסרון בכיבוש א"י גורם לחיסרון בתושבע"פ. לכן כיבוש עתניאל תלוי בהלכות שנשתכחו, והלכות שנשתכחו ורבתה בהם המחלוקת גורם לאבדן הארץ [ראה ליקוטי אמרים לרבי צדוק הכהן (ספר יהושע אות טו). וראה בישמח משה (נאות הברכה ד"ה ויתמו) שכל עניין שכחה זו היתה כי ה' מחבב את עמל התורה של ישראל ורצה שיעסקו בפלפול להחזיר את ההלכות].

ישראל, והן לחכמי ארץ ישראל עצמם החולקים זה על זה ואינם מכריעים את ההלכה, מחמת תאוות הניצוח המונעת מהם לקבל את דעת חבריהם סג.

לכאורה, מכל עמלו של מהר"י בירב לחדש את הסמיכה לא עלה דבר. הסמיכה בטלה לאחר ארבעה דורות, וכמובן שמושב סנהדרין מעולם לא התקיים. אך כל מתבונן יראה ברור שהמטרה הנכספת, לאחד את התורה לתורה אחת, הושגה במידה רבה, באופן פלאי.

דרישתו של רבינו הספורנו לקבל את פסקי חכמי ארץ ישראל, ושחכמי ארץ ישראל יבחרו להם אחרי מי לנטות, התקיימה בחלקו הגדול ממש בשנים אלו. מרן הבית יוסף בהקדמתו לספרו 'בית יוסף' על הטור כותב:

'ויהי כי ארכו לנו הימים הורקנו מכלי אל כלי ובגולה הלכנו וכמה צרות צרורות תכופות וצרות זו לזו באו עלינו, עד כי נתקיים בנו בעונותינו ואבדה חכמת חכמיו ואזלת יד התורה ולומדיה כי לא נעשית התורה כשתי תורות, אלא כתורות אין מספר לסיבת רוב הספרים הנמצאים בביאור משפטיה ודיניה'.

הבית יוסף מרמז לפסוק 'ואבדה חכמת חכמיו', ממנו למדו בגמרא שעתידה תורה שתשתכח מישראל, וירבו מחלוקות עד שלא תהיה הלכה ברורה בלי מחלוקת. מרן הבית יוסף עלה לארץ בשנת רצ"ו, והוסמך בסמיכה המחודשת על ידי מהר"י בירב. על אף ההתנגדות לסמיכה, פסקיו ושולחנו התקבלו ברחבי העולם היהודי. הדפסת חיבור הבית יוסף בוונציה החלה בשנת ש"י, שנת פטירתו לחי עד של רבינו, והלוא דבר הוא סד.

סג. אך דבר זה שני במחלוקת ראשונים. הריטב"א ביומא (נז) הביא בשם תשובת הרמב"ם שלא נשתבחה תורת ארץ ישראל ביחס לבבל אלא כאשר היו שמדות בבבל ולא בארץ ישראל, ע"ש. וכן מצינו לבן דורו ומכירו של רבינו, מהר"ם פאדווא (ס"י כט) בתשובה למהר"ם אלאשקאר שישב בירושלים: 'אם אתה אומר להרוס אני אומר לבנות, ולא אחוש שמעלתך יושב ברומו של עולם בירושלים תוב"ב, כי אין המקום גורם כעת בעו"ה'. וראה במחלוקת רש"י ותוספות בפסחים (נא) על מה שאמרו שם 'דאנן - בני בבל - כייפינן להו - לבני ארץ ישראל', שלדעת תוספות הטעם הוא כי הם חכמים יותר מחמת אווירא דארץ ישראל, וכדעת רבינו כאן, ואילו רש"י פירש כי רק בארץ יש סמוכין. ומפירוש רבינו לבראשית (יא לא, יב ה) מבואר שעוד לפני שנתקדשה ארץ ישראל היה אוירה מחכים, והיתה 'מפורסמת לארץ מוכנת להתבוננות ולעבודת האל יתברך'.

סד. יש לציין לדבריו של אחד הרבנים שבצעירותו היה מתושבי בולונייה ומרואי פני רבינו הספורנו, רבי יצחק בן עמנואל די לאטאש. במכתב לחכמי צפת בשנת ש"כ, בחיי מרן הבית יוסף, כותב: 'על כן אתם, מלאכי אלוקים, היושבים על כיסא רם ונישא בכח סנהדרין היושבים בלשכת הגזית'. הרי שייחס לבית דין שבצפת, שם ישבו מוסמכי מהר"י בירב, כח של סנהדרין ממש, וגם אם לתפארת המליצה נכתב, פלא הוא...

אם נתחשב במרחקים העצומים שבין ארצות הגולה וניתוק פזורות ישראל אלה מאלה באותו הזמן, נבין שבדרך הטבע לא היה יכול להיות פוסק אחד שיתקבל על דעת כל העולם היהודי. אם נוסיף על כך את ההבדל העצום בין הקהילות שהיה קיים במנהגים ובהלכות, שהיה גדול בהרבה ממה שקיים היום לאחר שהתקבלו פסקי השולחן ערוך על כולם, הרי שהדבר פלאי ממש. הגהותיו של רבינו הרמ"א לא באו אלא להתאים את השולחן ערוך כולו ליהודי אשכנז, והמעין יראה שבגופי הלכות אינו חולק הרבה על המחבר סה.

בתקופת הבית יוסף, היתה לראשונה בארץ ישראל יישוב תורני מרכזי, ומשם יצאה הוראה לכל ישראל לכל פזוריהם, ולא רק בפסקי הבית יוסף. באותו זמן חיו שם גם מארי ראזין, רבותינו הקדושים האר"י והרמ"ק. תורת הקבלה נפוצה משם על פני העולם כולו, וגם לרבות מנהגים רבים מאוד שהתקבלו בתפוצות ישראל וחדרו לספרי הפוסקים של כל העדות. אפילו נוסח קבלת שבת כפי שהתחדש אז בצפת, נהוג היום ברוב מוחלט של קהילות ישראל.

ואולי לזה כיוון המלאך המגיד של מרן הבית יוסף בדבריו אליו (מגיד מישרים, ויקרא):

'ויען כי מסרת נפשך על חזרת עטרת הסמיכה ליושנה, תזכה להיות מוסמך מכל חכמי ארץ ישראל ומחכמי חוץ לארץ, ועל ידך אחזיר הסמיכה ליושנה ואזכך לגמור חיבורך'.

סה. רבינו זכה במותו לקחת חבל באיחוד הגהות הרמ"א עם השלחן ערוך, באופן מעניין מאוד... בשנת ש"ל הדפיס הרמ"א את השלחן עם הגהותיו בקראקא, אך לא הספיק להדפיס אלא על חלק אורח חיים. השלחן ערוך השלם עם הגהות הרמ"א יצא לאור בין שנות של"ח-ש"מ, על ידי רבי שמואל מפיהם, חכם מגיה נודע שעשה שנים רבות בערי איטליה, ונציה, פדובה, קרימונה, ומשם לקראקא. רבי שמואל עסק בהגהות ספרי הבית יוסף והשלחן ערוך בונציה. חיבורו של רבינו על התורה יצא לאור בונציה בחודש ניסן שכ"ז, באותו חודש בו יצא לאור מאותו בית דפוס השלחן ערוך. רבי שמואל ארקוואלטי שהגיה את פירוש רבינו, עסק גם הוא בהגהות השלחן ערוך. מכאן הכיר רבי שמואל פיהם היטב את כתבי רבינו. בהקדמתו לשלחן ערוך עם הגהות הרמ"א הוא פותח: 'מרום עבודת וטרדת בני עמנו מאז גלו בראש גולים, מבוהלים ודחופים מגוי אל גוי מפני עקת שודדים בכל יום עומדים עלינו לכלותינו'. משפט זה על קרבו וכרעיו לקוח מתחילת מאמר 'כוונות התורה' שנדפס עם פירוש רבינו על התורה. רבי שמואל אינו מסתיר את מקורו, ובהקדמתו הקצרה מספיק לצטט עוד מספר שורות מתוך מאמר כוונות התורה, שהוא מייחס לבעליהם 'החכם מהר"ר עובדיה ספורנו ז"ל מבולוניה'.

ביאורי מונחים

רשימה זו נמצאת בעצם כתב ידו של רבינו בכתב-היד הכולל את נוסח מהדו"ק מפירוש התורה ופירוש נביאים. כמו כן הועתקה הרשימה בכתב ידו של רבי חננאל חיים ספורנו, בן רבי יעקב - בן רבינו. הנכד הקדים לרשימה כותרת: 'וזה נמצא בכתבת ידו ממש, ל"א' [- לברכה יהא, אמן]. ברשימה זו מסכם רבינו בקצרה את עיקרי המונחים שמתחדשים לפי שיטתו המיוחדת.

החסיד המטיב הוא הגומל חסד לזולתו בבחירה, בלתי חיוב ובלתי יראת עונש ותקוות שכר, ויהיה התכלית - שיגיע הטוב לזולת להפקת רצון המטיב כי חפץ חסד הוא, כמו שהוא הענין בחסדי האל יתברך על ברואיו, או שיעשה זה החסיד לרצון לפני אלהיו החפץ בזה ^{סו}.

אין שום נמצא בעל **בחירה** זולת האל יתברך בהחלט באופן נכבד - והאדם באופן גרוע. אמנם שאר הנמצאות לא יפעלו בבחירה, אבל בסדר ניתן להם מהאל יתברך בלבד ^{סז}.

היראה אשר בה יהיה הנמצא 'נורא תהילות' (שמות טו יא) - תהיה בהכרת גדלו. **והאהבה** אשר בה יהיה הנמצא נאהב - תהיה בהכרת טובו וחסדו ^{סח}.

סו. באור עמים (פרק כלל העולה ב) כתב: 'ובהיות הבורא שלם ומעולה מכל הנמצאות, התבאר שכל נמצא הדומה לו - הוא יותר נכבד ושלם מיתר הנמצאות. ובהיות ששלימות הבורא חכמתו וחסדו נודע אצלנו מצד מעשיו, כאמרו (תהלים קד כד) 'כולם בחכמה עשית', וכאמרו (שם קמה יז) 'וחסיד בכל מעשיו', וזה בהיותו מטיב בלתי חייב ובלתי צריך, הנה התבאר שכשירבה האדם להדמות לבורא יתברך כפי האפשר - יצטרך היותו חכם ו'חסיד', כל שכן שיהיה 'צדיק'. ובהיות חסד הבורא וצדקו באים מאתו ברצון ובחירה בלתי מוכרחת כלל בהיותו פועל רצוני כנוצר, יודע שני הפכים ויכול עליהם בשוב ובחר בטוב מהם עם היותו יודע שיוכל לעשות הפכו, הנה התחייב שפעולת הטוב אשר תבוא מאת האדם הדומה לבוראו תהיה מאתו ברצון ובחירה מוחלטת בלתי מוכרחת כלל עם שידע היותו יכול לעשות הפכה, כאמרו (דברים ל ט) 'ובחרת בחיים'.

סז. ראה פירוש הנדפס בבראשית (א כז), ובאור עמים (פרק הנפש): 'וזה כי אמנם אין במציאות שום פועל רצוני בהחלט זולתי האל יתברך והמין האנושי, אמנם האל יתברך באופן יותר נכבד בוחר בטוב בלבד בכוונה ורצון, אבל שאר הנמצאות הם כולם פועלים טבעיים, יפעלו בטבע בלבד או בגזירת האל יתברך וסדרו'. וראה שיעורים לדברים (יג ב-ג, 'מהות העבודה זרה').

סח. ראה כוונות התורה בתחילתו, וראה דרשת 'מחנה אלהים זה'. וראה הקדמת רבינו לפירוש שיר השירים.

ושתי אלה, [רצוני היראה והאהבה] סט, יושגו בבחירה ע. וכאשר נשווה אתהן לנגדינו תמיד בבחירתינו - תהיינה תמיד האהבה והיראה בפועל בלי ספק.

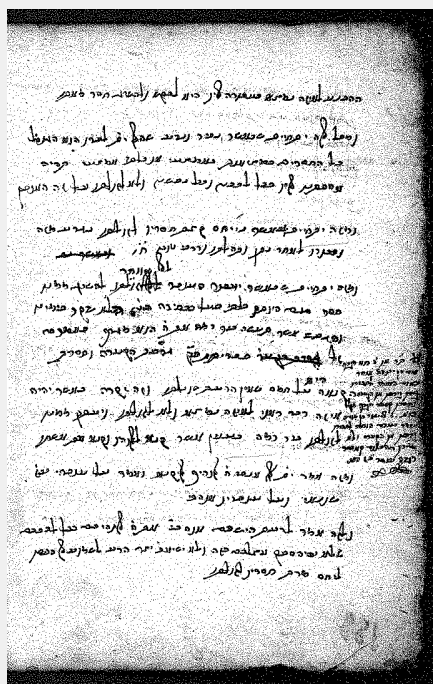
ומזה יתחייב, שכאשר תהיה מידת החסידות בו יותר גדולה ונכבדת - תהיה כמו כן האהבה אליו יותר גדולה ונכבדת. וכאשר תהיה ידיעתו הגדול

והחסד יותר - תהיה כמו כן האהבה אליו והיראה ממנו יותר בלי ספק. וכאשר יהיה גומל החסד יותר נכבד - תהיה מידת חסדיו יותר גדולה ונכבדת, כענין 'מה יקר חסדך אלהים' (תהלים לו ח), וכענין 'המגביהי לשבת - המשפילי לראות' (שם קיג ה-ו) עא.

וכאשר יהיו חסדי המטיב יותר מרובים - יחשב הגומל יותר 'חסיד'. וכאשר ייוחס קצתם אל זולתו - יגרע מזה.

ההיכנע לאיזה נמצא בעבודה אליו - היא לבקש ולהשיג חסד מאתו.

ומכל אלה יתחייב, שכאשר נכיר ונדע שהאל יתברך לבדו הוא הגומל כל החסדים במציאות באמצעי או בלתי אמצעי - תהיה אהבתנו אליו בכל לבבינו ובכל נפשנו, ולא לזולתו על זה האופן.

רשימת מונחים בכתב-יד ה'ספורנו', עם הערת שוליים מנכדו, רבי חננאל חיים הגומל כל החסדים באמצעי או בלתי אמצעי - תהיה אהבתנו אליו בכל לבבינו ובכל נפשנו, ולא לזולתו על זה האופן.

סט. איננו בכת"י רבינו, אלא בהעתקת נכדו.

ע. באיגרת שבתחילת אור עמים כתב: 'יבזה יבין כל משכיל שכאשר צויה לאהבה וליראה, צויה אמנם להתבונן ולדעת גדלו וטובו כפי האפשר, כי בידיעתם תהיה אהבה ויראה אמיתית בלי ספק, ובלעדי הידיעה הנזכרת או קבלתה מהידועים כאשר סידר האל יתברך בעמו, היתה האהבה והיראה בלתי אפשרית, וכן הורה באמרו (דברים יד ה) 'שמע ישראל - ואהבת'. ובכן בן הכות הרשע אחר אשר ימצא חן להכיר את רבו אם יתכוין למרוד בו, כי אמנם ייראהו בטבע אחר שידעוהו, כאמרו (ירמיה י ז) 'מי לא ייראך מלך הגוים כי לך יאתה [כי בכל חכמי הגוים ובכל מלכותם] מאין כמוך'.

עא. ראה בהקדמתו לשיר השירים.

ומזה יתחייב שכאשר נייחס קצת חסדיו לזולתו - נגרע מזה, וכבודו לאחר ניתן ותהילתו ודרכי טובו, חס ושלום.

ומזה יתחייב שכאשר יעבוד העובד לאל אחר זולתו להשיג ממנו חסד עם היותו בלתי פועל בבחירה הנזכרת, הלוא שקר בימינו, 'והנפש אשר תעשה ביד רמה - את ה' הוא מגדף' (במדבר טו ל), כאמרם ז"ל בכריתות פרק קמא (ז:): 'גדפת הקערה וחסרת' עי.

הקנאה היא על חמס שאין הדעת סובלתו, וזה יקרה כאשר יהיה איזה דבר ראוי לאיזה נמצא ולא לזולתו, ויעתק ממנו לזולתו ביד רמה, כענין 'אשר קינא לאלהיו' (במדבר כה יג), 'וקינא את אשתו' (שם ה יד).

ומזה אמר יתברך (שמות כ ה) 'אנכי ה' אלהיך אל קנא' עי, ואמר (שם) על עובדי עבודה זרה 'שונאי', ועל עובדיו 'אוהבי' (שם פסוק ו) עי.

ולזה אמר (דברים יג ד) 'לדעת הישכם אוהבים את ה' אלהיכם בכל לבבכם ובכל נפשכם', שלא יהיה ספק אצלכם בזה ולא ישיאכם יצר הרע לשמוע אל הפכו לייחס מידת חסדיו לזולתו.

עב. מפרש לשון הכתוב 'את ה' הוא מגדף' הנאמר על העובד עבודה זרה, ואמר שהוא לשון גריפה, ופירש רש"י שם שרי"ש ודל"ת מתחלפים, ע"ש. נזיתכן שרבינו גרס שם 'גדפת', ואינו צריך לפירושו של רש"י. ונמצא שגידוף הוא לשון חיסרון, שמחסר את שבחו של ה' כשעובד לעבודה זרה. ועל גליון כת"י רבינו הובאו דברי הגמרא: 'תנו רבנן, את ה' הוא מגדף, איסי בן יהודה אומר, כאדם האומר לחבירו גירפת את הקערה וחיסרתה, קסבר מגדף - מקלל הוא נלפנינו: 'מברך את ה'...', ר' אלעזר בן עזריה אומר, כאדם האומר לחבירו גירפתה את הקערה ולא חסרת בה כלום, קא סבר מגדף - עובד ע"ז הוא'.

עג. ראה פירוש רבינו שם.

עד. כתב רבינו באור עמים (השגחה ד): 'בהיות שמסדר המציאות חפץ בשלימות הנפש השכלית, וזה לא יושג זולתי בבחירה אישית בהיותה נאותה, ויהיה זה השלימות נמנע כאשר תהיה הבחירה האישית בלתי נאותה, יתחייב אם כן שזה המסדר ישגיח על הבוחרים בשלימות לעזור אותם, ולהשגיח גם על האישיים הבוחרים בהיפך זה להתקומם נגדם, וזה הורה האל יתברך במופת באמרו 'פוקד עוון לשונאי, ועושה חסד לאוהבי', כי אמנם לא תיפול אהבה ושנאה אנושית על האל יתברך זולתי באופן זה שיקרא 'אוהבים' את המשתדלים לעשות רצונו בהשלים השכלית האנושית, ויקרא 'שונאים' את המתנגדים ומתקוממים נגד רצונו זה'.

'כללים מהגאון'

רשימת כללים בלימוד המקרא, אותם רשם תלמידו של הספורנו - רושם השיעורים - בסוף הספר שבו כתב את השיעורים.

אמר הגאון, כל מקום שנאמר 'ואתה עשה כה וכה', כמו 'ואתה הרם את מטך' (שמות יד טז) וכיוצא, ר"ל, אני או אחרים יעשו זה וזה - ואתה תעשה זה, שאני ואתה הם שני עניינים מצטרפים, באופן זה בכל התורה כולה עה.

אמר הגאון, כל כפל מילה בתורה, כמו 'ידוע תדע' (בראשית טו יג) עו, 'עשה תעשה' (שמואל א' כו כה), 'גאה גאה' (שמות טו א) עז, 'דלה דלה' (שמות ב יט) וכיוצא, ר"ל בכולם, אף על פי שמן הדין לא היה זה ואין הדעת נותן, מכל מקום בודאי יהיה עה.

אמר הגאון, דע שיש הפרש בין 'וידבר אליו' ובין 'וידבר בו', לפי ש'וידבר בו' הוא לדבר ממנו ומעצמותו, 'וידבר לו' או 'אליו' הוא כפשוטו עט.

אמר הגאון, כל 'מדוע' בתורה הוא 'ממה נפשך', ולשון המדוע נושא זה, כלומר מדוע עשית זה, והלא ממה נפשך היה לך דרכים הרבה לעשות כן או כן. אבל 'ואיך', ר"ל איך עשית זה, והלוא לא היה לך לעשותו אלא מן הדרך [הזאת] פ.

עה. ראה נדפס בבראשית (ו יז, ט ז-ט), ונדפס ושיעורים שם (יז ד-ט), ונדפס בבמדבר (יח ח), דברים (כא ט). וידברים המצטרפים היינו שמהותם הוא ביחס לדבר אחר, כגון גדול וקטן, שהגדול הוא גדול ביחס לקטן והקטן הוא קטן ביחס לגדול, וכן 'ואתה' אינה תיבה העומדת לעצמה, אלא המחייבת מעשה של פועל הקודם אליו.

עו. ראה מש"כ שם.

עז. ראה מש"כ שם.

עת. ראה מש"כ בחבקוק (א ד) 'כי פֿעַל פֿעַל בימיכם', ובביאור שם.

עט. כן כתב בשיעורים לבמדבר (יב ו-ח), ראה אריכות דבריו שם ובנדפס שם, וראה בנדפס לבראשית (ב ג), ובדברים (לג ד) 'ישא מדברותיך' - מדברותיך כאמרו (במדבר ז פד-פט) וַיִּשָּׁמַע אֶת הַקּוֹל מִדְּבַר אֱלֹהִים.

פ. ראה נדפס ושיעורים בבמדבר (יב ח). אך צ"ע ברות (ב י) 'מדוע מצאתי חן בעיניך להכירני'. גם יל"ע במש"כ רבינו בשמות (א יח) עה"פ 'מדוע עשיתן', ושם (ג ג) עה"פ 'מדוע לא יבער הסנה'.

שיעורי הספורנו ❁ 'כללים מהגאון' _____ נט

אמר הגאון, 'ויגד' אינו אלא לשון סיפור הגדת מה, אבל לא כן 'וידבר' או 'ויאמר' פא.

אמר הגאון, 'כי על כן' כולם שבתורה הם כמו 'הואיל' פב.

אמר הגאון, 'אם לא' הם שתי שוללות שעושות חיוב אחד, ובלשון נוצרי אומר [ne non]. ואם תאמר, למה אינו אומר חיוב אחד תמורת שתי השוללות, לפי שנראה שבשתי השוללות הוא שולל מה שמסברא נראה שלילה, [אמר אל] תהיה השלילה [הזאת] פג.

אמר הגאון, 'חזק', או 'חזוק' הוא פעל יוצא, אבל 'והתחזקתם' אינו פועל יוצא לאחרים, ור"ל והתחזקתם והתנחמתם, אתם תקבלו חוזק ונחמה פד.

אמר הגאון, יש הפרש בין 'מוציא דיבה' ו'מביא דיבה', 'מביא דיבה' הוא שאומר האמת, אבל מביא הדיבה, וה[וא] רע, ו'מוציא דיבה' הוא המוציא דיבת שקר, כמו שעשו המרגלים 'ויוציאו דיבת הארץ רעה' (במדבר יג לב) פה.

אמר הגאון, כל לשון 'בריה' שבתורה, ר"ל הרחקת עצמו מאותו המקום, לא 'ניסה' ממש, כמו 'ברח לך שדה ענתות', 'ברח לך דודי' (ראה שה"ש ח יד), 'ברח לך אל מקומך' (במדבר כד יא), וכן כולם פי.

אמר הגאון, כל לשון 'כפרה' שבתורה אינו לשון 'סליחה', אבל רוצה

פא. ראה שיעורים לשמות (יט ג-ד), ובשיעורים לדברים (כו א-ב) 'ואמר הגאון, שכל לשון כי האי ד'הגדת' - עבר, עם 'היום' סמוך לו, מורה לא הגדת דברים, רק פעלים מורים על זה'.

פב. כ"ב בשיעורים בבראשית (יח ד), ובלשון רש"י שם, וראה שם (לח כו).

פג. ראה בבראשית (יד כג), במדבר (יד כח), ושם (פסוק כא-כג).

פד. במדבר (יג ב) כתוב 'והתחזקתם ולקחתם מפרי הארץ', ובשיעורים שם: 'והתחזקתם - ר"ל, כשתראו כל זאת, תתחזקו ותתנחמו מעצמכם'. אך בנדרס שם: 'והתחזקתם ולקחתם מפרי הארץ - להחזיק בה, ואל תיראו שיתנו עיניהם בכם למרגלים'.

פה. המרגלים 'הוציאו דיבת שקר להפחידם' (לשון השיעורים), ואילו ביוסף (בראשית לו ב) 'ויבא יוסף את דיבתם רעה אל אביהם', וראה בשיעורים שם, ובעקידת יצחק (שם שאלה ו), וראה בשיעורים לתהלים (קב א-ב).

פו. מש"כ 'ברח לך שדה ענתות', ראה מלכים א' (ב כו) 'ענתות לך על שדך', אך אין שם לשון 'בריה', וצ"ע. ראה נדרס בבראשית (לא כא), במדבר (כד יא), יונה (א ג), ובשיעורים במדבר שם כתב כמו כאן.

לומר הקטנת החטא, 'רימיסיאנו' בלע"ז, וכן תמצא 'ויכפר עליו - ונסלח לו' פ', שצריך הסליחה גם כן אחרי הכפרה פח.

אמר הגאון, לשון 'שלום' ר"ל כלילת ההפכים יחד, וכן הוא אומר (איוב כה ב) 'עושה שלום במרומיו', ואמרו ז"ל (ראה ב"ר יב ח, וכד הקמח ערך 'שלום') מיכאל ממים וגבריאל מאש והקב"ה עושה ביניהם שלום, וכן אמרו (חגיגה יב). 'שמים - אש ומים' והם הפכ[יים]... פט:

אמר הגאון, כל לשון 'קריאה בשם ה', הוא שידרוש גדולת ה' ויכולתו ומעשיו הנוראים ומציאותו ובריאתו והשגחתו וכיוצא באלו העניינים לעיני הגויים, ויודיעם מה רב גדלו, כמו דכתיב באברהם שהיה ראשון בדבר הזה (בראשית כא לג) 'ויקרא שם בשם ה' אל עולם', וכן 'קראתי שמך ה'" (איכה ג נה), וכן 'כי שם ה' אקרא' (דברים לב ג) ז.

אמר הגאון, כל מילת 'תאריכו ימים על האדמה', ר"ל שעל האדמה יעשה דברים יאריכו ימים, היינו לעולם הבא, והוא מן בניין הפעיל צא.

פז. ראה ויקרא (ד כ, בו, לא, לה, ה י, יג, טז, יח, כו, יט כב), במדבר (טו כה-כו, כח).

פח. ראה נדפס בבראשית (לב כא), ובשיעורים שם, ובנדפס ויקרא (טו ל-לא), ובשיעורים לויקרא (סוף פרק ד), ובשיעורים לפרשת פינחס עה"פ 'ויכפר על בני ישראל'.

פט. ראה שיר השירים (א א), במדבר (ו כו) 'וישם לך שלום', ושם (כה יב-יג) במה שניתן לפינחס 'בריתי שלום'. וראה מש"כ בישעיה (מה ז), ובאיוב (כה ב). וראה אור עמים (פרק רצון ובכלל העולה) מה שביאר שמבריאת האור והחושך והשלום שביניהם מוכח שה' הוא פועל רצוני.

צ. ראה שיעורים ונדפס לבראשית (ד כו, יב ו-ט, כ א, כא ל-לד), ובנדפס לשמות (לג יט), ושם (לד ה). ובשיעורים לבראשית (טז יג), ולשמות (טז טח). וראה שיעורים ונדפס בדברים שם.

צא. ראה נדפס ושיעורים לשמות (כ יב), ונדפס בדברים (ה ל).

תוכחת מוסר

מאמר מוסר והתעוררות לרבינו עובדיה ספורנו זיע"א, שהעתיקו
נכדו רבי חננאל חיים ספורנו

בן אדם, פקח עיניך וראה כי ה' יתברך ברא עולמו בשלשה חלקים
נבדלים:

החלק הראשון - כולו שכלי.

החלק השני - שכל בגוף.

החלק השלישי - גוף בלא שכל.

הראשון כולו שכל - הם המלאכים, וקראום הפילוסופים 'שכלים
נבדלים' - נבדלים מחומר.

החלק השני - שכל בגוף, הם הגלגלים, כי הם גופים זכים והם משכילים
ויודעים את בוראם לפי דעת רוב החכמים צ"ב.

החלק השלישי - גוף בלא שכל, הם היסודות וההווה מהם.

ואתה בן אדם, ימי חיך אשר נתן ה' לך תחת השמש הם עד כלל
ששים שנה:

העשרים הראשונים - אתה דומה לעולם שאתה בו, גוף בלא שכל,
שה' יתברך לא הענישך עד היותך בן עשרים, כאמרם ז"ל (ראה שבת פט:): 'אין
בית דין של מעלה מענישים עד עשרים'.

העשרים השניים - אתה שכל בגוף, שאתה רודף אחר שניהם, רמז
לעולם הגלגלים.

ועשרים השלישיים - אתה כולך שכל, שאין לך לרדוף אלא אחר
השכל, ולא אחר הגוף כלל.

צב. שבגלגלים יש 'שכל הגלגל' או 'נפש הגלגל', ראה אור עמים (פרק בריאה ופרק התנועה), ובנרפס
בבראשית (א ב) ויקרא (כט מה), וראה ספר העיקרים (מאמר ג פ"ה), וברמב"ם (פ"ג מהל' יסודות היט, מרינ' ח"ב פ"ד).
וראה עקידת יצחק (שער ב).

ונתן בך סימן בוראך:

כי עד עשרים - אין לך סימן עליון ואינך ניכר בין איש לאשה, ואין למעשיך ממשות.

מעשרים עד ארבעים - נתן בך היכר בסימן בו תוכר שאתה איש, בשער השחור אשר צמח בך, אבל עם כל זה עדיין אתה חשוך ושחור, לא הגעת למעלה האנושית.

מארבעים עד ששים - נתן בך סימן אחר, זימן לך שחורים ומצאת לבנים (ע"פ ביצה פ"א מ"ד), לבוש פניך כתלג חיור ושער ראשך כעמר נקי (ע"פ דניאל ז ט), רמז לך שהילדות עד עשרים והשחרות עד ארבעים - הכל הבל (ע"פ קהלת יא י), וכבר נתעלית למעלת הנבדלים מחומר.

ועל זה אמר שלמה (קהלת ח ח) 'בכל עת יהיו בגדיך לבנים', כשלג ילבינו כצמר יהיו (ע"פ ישעיה א יח).

וכמו שה' יתברך שינה שערך - תשנה מעשיך.

ודי בזה הערה אפילו לפתאים ולסכלים, כל שכן לאיש אשר רוח בו.

ספר בראשית

פרשת בראשית

ב [ז] וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם אֶת הָאָדָם עֹפֶר מִן הָאֲדָמָה וַיִּפֹּחַ בָּאָפִיו נְשָׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה:

וַיֵּצֵר וּגו'. הוא לתת צורה לנושא, לא 'בריאה', שהבריאה היא התחדשות כל המורכב^א, לכך נקט לשון וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֹפֶר מִן הָאֲדָמָה: ויפח באפיו נשמת חיים. שהיא נפש המרגשת או החיונית, ואז תיכף ויהי האדם לנפש חיה, שהיה בעל חי כחיות אחרות:

[ח-טו] וַיִּטֶּע ה' אֱלֹהִים גֵּן בְּעֵדֶן מִקְדָּם וַיִּשֶׂם שֵׁם אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר יָצָר: וַיִּצְמַח ה' אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל עֵץ נְחֻמָּד לְמִרְאָה וְטוֹב לְמֵאֲכָל וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הָגֵן וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע: וַנְּהִי יֵצֵא מֵעֵדֶן לְהִשְׁקוֹת אֶת הָגֵן וּמִשָּׁם יִפְרֹד וְהָיָה לְאַרְבָּעָה רָאשִׁים: שֵׁם הָאֶחָד פִּישׁוֹן הוּא הַסֹּכֵב אֶת כָּל אֶרֶץ הַחוּלָה אֲשֶׁר שָׁם הַזֶּהָב: וְזֶהָב הָאֶרֶץ הַהוּא טוֹב שֵׁם הַבְּדֵלָח וְאֶבֶן הַשֹּׁהַם: וְשֵׁם הַנֶּהָר הַשֵּׁנִי גִיחוֹן הוּא הַסֹּכֵב אֶת כָּל אֶרֶץ כּוּשׁ: וְשֵׁם הַנֶּהָר הַשְּׁלִישִׁי חֲדָקָל הוּא הַהֶלֶךְ קְדֵמַת אֲשׁוּר וְהַנֶּהָר הָרְבִיעִי הוּא פָּרָת: וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיְנַחֲהוּ בִּגְן עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ:

וַיִּטֶּע וּגו', וַיִּצְמַח וּגו', וַנְּהִי וּגו', שם האחד וּגו', וזֶהָב וּגו', ושם וּגו', וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיְנַחֲהוּ בִּגְן עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ. חוזר על 'נשמת החיים' שאמר לעיל (פסוק ז), שִׁשְׁמוֹ בֹּזֵה הַמָּקוֹם שָׁבוּ הָיוּ כָּל אֱלֹהֵי הַתִּיּוֹנִים בָּם יוֹכֵל לְשִׁמּוֹר וּלְקִיּוֹם נַפְשָׁהּ הַחַיּוֹנִית תָּמִיד, לֹאֵל שִׁסְרָח:

[כז] עַל כֵּן יַעֲזֹב אִישׁ אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשּׁוֹתָו וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד:

עַל כֵּן יַעֲזֹב אִישׁ וּגו'. ר"ל, לפי שכל העיקר אינו אלא 'פרו ורבו', לכך דין הוא שאם במקום אביו ואמו אין אשה הוגנת לו, שיעזוב אביו ואמו ודבק באשתו באופן שיעשו אם איש ואשתו הגונים עניין כאילו יצא מבשר אחד, וכן תמצא הרבה בדברי רבותינו ז"ל שחייב אדם לישא אשה ההוגנת לו^ב:

א. באור עמים (פרק יסודות) כתב רבינו שפעולת הבריאה שונה משאר הפעולות, כי היא לבדה נעשית ללא נושא, כי הבורא ממציא את הנושא ואת צורתה, ולכן אמר אבן רושד בספר 'מה שאחר' וז"ל: 'אמנם האומרים 'הבריאה', אומרים שהפועל ממציא את כל הנמצא מחדש, ואינו צריך בזה לחומר אשר בו יפעל, אבל בורא את הכל', עכ"ל. וראה בפירוש הנדפס בראשית א א ד"ה ברא) ובביאורים, וראה באור עמים (פרק יסודות). ב. ראה קידושין (ע): 'כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו, מעלה עליו הכתוב כאילו חרשו לכל העולם כולו וזרעו מלח', ושם 'כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו, אליהו כופתו והקב"ה רוצעו'. ושם מדבר בנשים פסולות ואסורות לו, אך גם האיסור הוא משום שאינה הוגנת לו, ודו"ק.

א. באור עמים (פרק יסודות) כתב רבינו שפעולת הבריאה שונה משאר הפעולות, כי היא לבדה נעשית ללא נושא, כי הבורא ממציא את הנושא ואת צורתה, ולכן אמר אבן רושד בספר 'מה שאחר' וז"ל: 'אמנם האומרים 'הבריאה', אומרים שהפועל ממציא את כל הנמצא מחדש, ואינו צריך בזה לחומר אשר בו יפעל, אבל בורא את הכל', עכ"ל. וראה בפירוש הנדפס בראשית א א ד"ה ברא) ובביאורים, וראה באור עמים (פרק יסודות). ב. ראה קידושין (ע): 'כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו, מעלה עליו הכתוב כאילו חרשו לכל העולם כולו וזרעו מלח', ושם 'כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו, אליהו כופתו והקב"ה רוצעו'. ושם מדבר בנשים פסולות ואסורות לו, אך גם האיסור הוא משום שאינה הוגנת לו, ודו"ק.

ג [א-ז] והנחש היה ערום מכל חית השדה אשר עשה ה' אלהים ויאמר אל האשה
אף כי אמר אלהים לא תאכלו מכל עץ הגן: ותאמר האשה אל הנחש מפרי עץ
הגן נאכל: ומפרי העץ אשר בתוך הגן אמר אלהים לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו
פן תמותו: ויאמר הנחש אל האשה לא מות תמותו: כי ידע אלהים כי ביום אכלכם
ממנו ונפקחו עיניכם והייתם כאלהים ידעי טוב ורע: ותרא האשה כי טוב העץ
למאכל וכי תאוה הוא לעינים ונחמד העץ להשכיל ותקח מפריו ותאכל ותתן גם
לאישה עמה ויאכל: ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי עירמם הם ויתפרו עלה תאנה
ויעשו להם חגרת:

אמר הגאון: כי 'עץ הדעת טוב ורע' - ר"ל, שהוא מאכל שבטבעו מטה
האדם אחר הערב לגוף ולא המועיל לנפש, וכן שמו 'הדעת טוב ורע', כאילו
אמר, אשר בעבורו ידע ויכיר האוכלו הערב - שנקרא ה'טוב', והבלתי ערב -
הנקרא 'רע', שהוא העדר הטוב.

פרשת חטא
עץ הדעת:
א, 'עץ'
הדעת טוב
ורע'

ואיני אומר שאדם לא היה מכיר טרם אכלו מזה העץ הערב מהבלתי
ערב, אבל אם היה מכירו - לא היה שם ליבו עליו. אבל מסגולת זה העץ
היה להטות הכרתו וידיעתו רובה אחר הערב והבלתי ערב, ומסתמא שכשיתן
לב לדעת זה ערב וזה לא, שיטה אחר הערב ויניח אחר כך המועיל וההשכל
וידע הדברים הרוחניים.

ולכן אמר לו הקב"ה (ב יז) ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו, כי ביום
אכלך ממנו בלי ספק יטך הדרך לנגדי להניח ההשכלות והטות אחרי
התאוות, ובאופן זה מות תמות (שם), וזאת היתה התראת הקב"ה אליו והודעת
מה שיקרהו בוודאי מן הנמשך אם יאכל מהעץ הלו.

ודע, כי הקב"ה היה רוצה לעשותו מאושר בתכלית האושר, רק שהוא
בבחירתו הרעה החריב כוונת האל, וזה הניסיון עשה הקב"ה, היינו לאשרי
המין האנושי, ראשונה עם כל המין, והוא"ה הרס והחריב כוונתו, וכן עשה
פעמים אחרות עם המין, ואחר כך עם חלק המין^ט, כמו שאבאר במקומם
בעה"ו, ולא עלה בידו לרוע הבחירה האנושית, עד שיצטרך לעשותו יתברך
לעתיד לבוא בעת תום כל עובדי פסל המתהללים באלילים, כמו שרמז משה
באמרו בשירת האזינו (דברים לב יב) 'ה' בדד ינחנו וגו', ואין זה מקומו"א.

ב, תועלת
סיפור חטא
עץ הדעת

ויען היה רוצה לעשות זה האדם נצחי בגוף ונפש, הכין לו עץ החיים אשר
היה נותן לו מזון תמיד תמורת הניתך, ועשה לו 'עזר כנגדו' להשלימו בתכלית
השלימות^ג, ויהיו שניהם ערומים האדם ואשתו ולא יתבוששו (ב כה), לפי

ג - אף שהיה מכירו. ד. ראה במדבר (כב לב) 'ירט
הדרך לנגדי'. ה. לאדם. ו. לתת אושר. ז. שבתחילה
רצה ה' שכל המין האנושי ישיגו אושר נצחי. ח. אדם
הראשון. ט. עם ישראל. י. ראה בהקדמת פירוש
התורה, במש"כ על ספר בראשית, ובשיעורים לתהלים
(כט א). יא. עיין בשיעורים שם. יב. ראה לעיל (ב יח)

שיעורי הספורנו 🌸 בראשית ה

שיצרם לא היה עינו עדיין אחרי אלה התאוות, ולא שמו לב גם כן להם אם לכסות גילוי ערוותם, לפי שיען לא שתו לבם לזאת - בודאי לא התבוששו^י.

ויען התורה הקדושה רוצה להודיע מה יקר חסד אל אתנו, שבכל פעם ופעם רצה לזכות המין האנושי הן בכלל הן בחלק, התחילה מהמעשה הנכבד הזה להגיד מה רב טובו שעשה עם אדם הראשון, ואיך הוא מרה ביוצרו והשחית תיקונו.

ומתחיל להגיד מהיכן יצא הקלקול הרע הזה.

ג', השכל
והמתאווה

וקודם, צריך שנציע הצעות אמיתיות, לא יחלוק כל בעל שכל עליהן. ראשונה, שיש באדם הכח המתעורר או המתאווה, אשר בעזרת הכח הדמיוני, כשידמה ויצייר ציורים ודמיונות, אז יקום המתאווה להוציא מן הכח אל הפועל [את] המדומה והמצוייר ההוא, אם טוב ואם רע, אם לא שיתקומם השכל וישפוט כי מרה תהיה באחרונה.

והואיל ואנחנו פה, יש לידע כי השכל יחטא בשני פנים: אם כשיכול להתקומם נגד המדומה ולעכבו במשפטו ואומרו כי רע הוא גם כי יערב להווה, ואם שיעשה רעה מזאת, שלא די שלא יתקומם, אבל יעזור למצוא המצאות בהנה יוציא הרע ההוא מן הכח אל הפועל^י.

ד', כינויי
שמות
במקרא

ואחר שהצענו זאת, יש להבין עוד כי איננו מן הנמנע שהתורה לדבר אחד בשם דבר אחר תכנה, בהימצא בו דבר הדומה לדבר אשר בשמו יכונה, כאילו תאמר^ט המלך נקרא 'אריה', לא מפני שהוא אריה ממש, אלא מפני שהוא גיבור ותקיף כאריה, וכן כתוב (ירמיה ד ז) 'עלה אריה מסובכו'^ט, וכן אמר ההוא גברא 'ולאו חמורי איקרו, דכתיב כי בשר חמורים בשרם'^י.

ה', ביאור
הענין,
הנחש
והסתתו

ואחר אלו ההצעות, נבוא אל הביאור בעה"ו.

ונאמר, כי לכח המתאווה מתנועע מהדמיון, לזאת ההרכבה קראה התורה 'נחש'. לפי שכמו שהנחש היזקן גדול מתועלתו, כי אם ישימו משומנו בטריאקה, תועלתו מעט בערך אל ההיזק המצוי מאתו תמיד^י, כך זה הכח

מכרפיה; וכתב הרד"ק 'זהו מלך בבל, והמשילחו לאריה שאין עומד בפניו'. יז. בברכות (נח). רבי שילא נגדיה לההוא גברא דבעל נכרית וכו', כי אתא אמרי ליה, מה טעמא נגדתיא להאי, אמר להו, דבא על חמרתא וכו', אמר ליה ההוא גברא, עביד רחמנא ניסא לשקרי, הכי אמר ליה, רשע, לאו חמורי איקרו [בתמיה]. דכתיב אשר בשר חמורים בשרם. אך שם לא 'ההוא גברא' הרשע אמר כן, אלא רבי שילא אמר לההוא גברא, ואולי צ"ל 'לההוא גברא'. וראה משי"ב להלן (יב יא, יז ג), ובשמות (ב ד). יח. ראה רמב"ן בשמות (ל ד)

ובנדרס שם. יג. ראה בנדרס כאן ולהלן (טו ב, ל טז). וראה רבינו בחיי (בראשית כט כא), ומהר"ל בבאר הגולה (באר החמישי). יד. ראה אור עמים (פרק הנפש) ומסקנתו שם שיש באדם שני כוחות, השכל והתאווה, והביא דברי אריסטו: 'השכל מכריח אותנו להישמר מאיזה דבר מפני איזה עתיד, והתאווה תביט לתענוג ההווה עתה; וכתב שאף שהשכל הוא רוחני, יכול אדם לחטוא, א' כשלא יתבונן כלל בשכלו, ב' כשמתעצל להתגבר בשכלו על הכח המתאווה, ג' כשמשתמש בשכל עצמו לחטוא. טו. - למשל. טז. ובתרגום שם 'גלא מלקא

ו אמר הגאון

המתאוה עתה עם הדמיון, בעוונותינו היזקו יותר מתועלתו אחר שחטא אדם, לפי שכל דמיונותיו וכוחותיו נוטים יותר אחר הקניינים המדומים הערבים, שהם הפסד הצורה השכלית מן הדברים השכליים המועילים, מה שלא היה קודם שחטא, שזה 'הנחש' – היינו זה המורכב, 'היה ערום מכל חית השדה', ר"ל שזה הנחש שבאדם היה משיג התאוות הגופניות ההכרחיות לו בתכלית הערבות שאפשר בלי טורח ועמל, מה שלא היה עושה שום נחש שבבהמה או בחית השדה, אבל אם היה משיג הערבות בלי טורח, אך היה קודם שאכל מעץ הדעת מסתפק בהכרחי, והיה ההכרחי מתוק לחיכו. וכל זה רמז במה שאמר והנחש היה ערום מכל חית השדה אשר עשה ה'.

ואולם התחיל זה הנחש – היינו זה הכח המתאוה מונהג ומורכב מהדמיון, וכן אמרו ז"ל (ראה פרקי דר"א פ"ג) שהנחש שיעורו היה כמין גמל, על דרך שאמרו (סוכה נב.) מי שגדול מחבירו יצרו גדול ממנו, ואמרו שהיה רוכב עליו סמאל, שהוא הדמיון המנהיג המתעורר הזה"י, וכן אמרו סמאל שרו של גיהנם^כ, כי לא עם בינות הוא והולכים אחר ציורי דמיוניהם הכוזבים.

תכלית דברים, זה המורכב התחיל לצייר דמיונות כוזבים, ודימה שהקב"ה מנע העץ הזה ממנו האדם לבלתי חפצו שישלם האדם בידיעה, נמצא שהוציא דיבה ושקר זה הדמיון על האלוה יתברך מצד הקנאה, באמרו כי מקנא ה' לאדם ומנע ממנו זה הטוב לבל יהיה יודע הטוב והרע מצד סיבותיו כמו שיוודעים הנבדלים^{כא}.

וכן התחיל זה הדמיון לדמות בציורו הכוזב הזה את האשה שדעתה קלה עליה^{כב}, וזה הורה באמרו **ויאמר אל האשה אף כי אמר אלהים לא תאכלו מכל עץ הגן**. וקודם שפלה לדמות זה הדמיון הנפסד, נתקומם מעט השכל הקל מהאשה^{כג}, ותאמר האשה אל הנחש מפרי עץ הגן נאכל בתמיה, ומפרי העץ אשר בתוך הגן אמר אלהים לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו פן תמותון.

וזה הנחש המדמה הרע כלה דיבורו ודמיונו כאילו לא שעה אל התקוממות השכל הזה המעט, בדמותו כי אינו שווה מאומה, **ויאמר אל האשה**, היינו גמר והשלים דמיונו באמרו **ודאי לא מות תמותון**, אבל אין ספק שמנעו

שביאר את סוגי הידיעות, וראה מקור הדברים בעקידת יצחק כאן, שידעת האדם באה לו מכח הכרתו החושיית בפרטים, ובשכלו יכול להבין את הסיבה הכללית המסובבת את הפרטים, ואילו הנבדלים משיגים את הסיבה עצמה. כב. בשבת (לג.) 'נשים דעתן קלה עליהן', שנחות להתפתות (רש"י קידושין פ.), ובתיקון^{כד} (צג.) 'וערמה דיליה הוה דפתי לחוה בגין דדעתן של נשים קלה'. כג. וקטעה את הנחש באמצע משפט, לפני שסיים דבריו. וכ"כ בעל העקידה.

על ה'טריאקה', וראה רד"ק בבראשית (א כח). יט. לפנינו בפרקי דר"א 'והיה דמותו כמין גמל', אך במו"נ (ח"ב פ"ג): 'וזה שהם זכרו שהנחש נרכב, ושהוא היה כשיעור גמל, ושרוכבו הוא אשר השיא את חוה, ושהרוכב היה סמאל'. כ. במדרש כונן מבואר שס"מ מופקד על אחד השערים שבגיהנום. אך נראה שצ"ל 'שרו של אדום', [ראה רש"י סוטה י: ד"ה סימניה] ומכות (יב. ד"ה שרו של רומי), כמו שבהמשך 'כי לא עם בינות הוא', ויתוקן מאימת הצנזורה. כא. ראה בספר העיקרים (מאמר רביעי פמ"ג)

שיעורי הספורנו 🌸 בראשית ז

הקב"ה ממנו כי יודע אלהים כי ביום אכלכם ממנו ונפקחו עיניכם והייתם כאלהים יודעי טוב ורע, היינו משיגי הערב והבלתי ערב מצד הסיבה, שהיא בוודאי ידיעה נבדלת^{יז}.

ויהי כאשר כלה הדמיון הרע הזה, נתפתה שכל האשה, כי נוטה אל הדמיון הוא, וכן אכלה מן העץ, ולזה אמר ותרא - היינו שפטה בשכלה^{יח} המנוצח מן הדמיון - כי טוב העץ למאכל - היינו שהוא ערב, וכי תאוה הוא לעיניים - שאף על פי שיש דברים מתוקים לחיך, לפעמים הם מאוסי הראות, אבל זה היה נחמד לעיניים גם כן, ושפט גם כן כי נחמד העץ להשכיל, כפי שאמר לו הדמיון כי טוב הוא להיות כאלהים יודעי טוב ורע, באופן שלקחה מן העץ ותאכל, והיא אחר כך הסיתה השכל האנושי מהאיש באלו הדמיונות מעורבים גם כן באיזה צד מהשכל, וגם הוא אכל.

ובאמת יחס השכל מהאשה אל שכל האיש הוא כיחס הדמיון אל שכל האשה, וכמו ששכל האשה נוטה לדיעות הדמיון, כך שכל האדם נוטה לדעת האשה.

ובאמת, אחר שאכלו מזה העץ ונטו אל הערב כפי שביארנו למעלה, אז נפקחו עיני שניהם, כי אז שמו לב לדעת ועיניים לראות באלו התאוות, ואז הכירו כי עירומים הם ולא נאה, ויתפרו עלה תאנה ויעשו להם חגורות.

[ח-יא] וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' אלהים בתוך עץ הגן: ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו איפה: ויאמר את קלף שמעתי בגן ואירא כי עירם אנכי ואחבא: ויאמר מי הגיד לך כי עירם אתה המן העץ אשר צויתיך לבלתי אכל ממנו אכלת:

וישמעו את קול ה' אלהים וגו' לרוח היום - מצד המזרח^{יט}, שהעץ היה 'מקדם', כדכתיב (לעיל ב ח) 'ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם', ואמר אחר כך (שם פסוק ט) 'ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע', נמצא שהיו במזרח, ואולי היו הולכים ליקח מעץ החיים, וכן אמר אחר כך (פסוק כב) 'ועתה פן ישלח ידו' וגו', ויקרא ה' וגו', ויאמר את קולך וגו', ויאמר מי הגיד וגו':

[יב] ויאמר האדם האשה אשר נתתה עמדי הוא נתנה לי מן העץ ואכל:

ויאמר האדם האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי מן העץ ואוכל. אמר כמתנצל, 'האשה' אשר אמרת תהיה לי לעזר, 'היא נתנה לי', כי חשבתי שיען נבראת לעזרי, שגם זה שנתנה לי היה בעוזרי, והוא התנצלות פחות^כ:

כד. ראה המצוין לעיל בספר העיקרים ועקידת יצחק. [כא]. כו. ורש"י פירש שהיא מערבית, וראה בנו"כ כה. 'ראייה' שכלית [ראה בנדפס להלן (כו ב) ושמות יד] רש"י. כז. ראה במקורו בעקידת יצחק.

ח אמר הגאון

■ [יג] ויאמר ה' אלהים לאשה מה זאת עשית ותאמר האשה הנחש השיאני ואכל:

ויאמר ה' אלהים אל האשה מה זאת עשית ותאמר האשה הנחש השיאני ואוכל. ר"ל, הכניס דבריו בשכלי, והאמנתי 'ואוכל'.

הרי שהיו שלושה להישפט: הראשון - ניסת ולא מסית, והוא אדם. השני - ניסת ומסית, והיא האשה. השלישי, מסית ולא ניסת, והוא הנחש. ולכן בשקיללם, התחיל מן הנחש ולא ביקש ממנו דין ודברים^כ:

[יד-טו] ויאמר ה' אלהים אל הנחש כי עשית זאת ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה על גחונך תלך ועפר תאכל כל ימי חיך: ואיבה אשית בינך ובין האשה ובין זרעך ובין זרעה הוא ישובך ראש ואתה תשובנו עקב:

ויאמר ה' אלהים אל הנחש כי עשית זאת, ואתה לא ניסית מאחר, רק ראשונה ממך יצא הדבר^{כט}, ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה, והוא מידה כנגד מידה, כי כן כל מידותיו של הקב"ה, כמו שאמר יתרו (שמות יח יא) 'עתה ידעתי כי גדול ה' מכל האלהים כי בדבר אשר זדו עליהם'. וזאת היא הקללה המדודה, כי יען שבתחילה זה המורכב באדם היה יותר שלם מכל מורכב שבשאר הבעלי חיים, לפי שהיה משיג ההכרחי המספיק לו בלי טורח ובתכלית ההנאה שאפשר^ל, עתה כולו הפך ה' את הברכה לקללה, שיהיו מזונותיו ותאוותיו נישגות בטורח וביגיעה גדולה שהורה באמרו על גחונך תלך, היינו שיטרח ויזחל גופו בקרקע קודם שישגם, ואותו שישג לא יערב לו כבראשונה, כמו שאמרו ז"ל (סוטה מח). 'ניטל טעם פירות'^ל, 'ניטל טעם ביאה' (סנהדרין עה). וכיוצא. וזה השני הורה באמרו ועפר תאכל כל ימי חיך, הא לך איך נפל משמים ארץ:

ויען החטא היה באשה תחילה, אמר ואיבה אשית בינך ובין האשה במה שנקבע לה נידות ווסת טומאה כל זמן קבוע, והוא ממה שיברח התאוה, זה היה בפרט בינו ובין האשה^ל. אבל קילל קללה אחרת בכלל בין זרעך ובין זרעה במה שהוא ישובך ראש, לפי שהמתעורר הזה היה רוצה תמיד שימלא תאוותו, והמניע אל התאוה, היינו האדם^ל, עומד לנגדו בראש ואינו רוצה

יחד הטל לברכה, וניטל טעם הפירות, רבי יוסי אומר, אף ניטל שומן הפירות, רבי שמעון בן אלעזר אומר, הטהרה נטלה את הטעם ואת הריח, המעשרות - נטלו את שומן הדגן. ורש"י (שם מט). פירש 'טהרה' - שפסקה מישראל, ביטלה טעם הפירות וריחם, שמתוך שהיו טהורים ונוהגין בטהרה - אף הקב"ה מטהר פירותיהן מריח רע ומטעם רע. לג. בין האשה לתאוותה, שמתמעט אז, וראה נדה (ט) 'איבריה כבדין עליה'. לד. שכלי המעשה והבחירה הם בידי האדם, שהוא

כח. שאין מהפכים בזכותו של מסית (רש"י פסוק יד). כט. ראה בנדפס תחילת בחוקותי עה"פ 'ועשיתם אותם', ובביאור שם. ל. כי 'המשפט האלהי הוא מידה כנגד מידה, כאמרו (איוב לד יא) וְכִאֲרַח אִישׁ יִמְצְאֵנִי' (לשון רבינו בשמות ד כג), 'שהאל יתברך עושה גם כן שיהיה הפורענות ממין החטא, מידה כנגד מידה' (לשון רבינו בקהלת ז יד). לא. כפי שפירש לעיל (פסוק א) 'הנחש היה ערום מכל חית השדה'. לב. במשנה שם: 'מיום שחרכ בית המקדש, אין יום שאין בו קללה, ולא

שיעורי הספורנו 🌸 בראשית ט

למלאות שאלתו, בחשבו אולי כי תרע זאת ההנאה לו, ובסוף אתה תשופנו עקב, שתגבר אתה בדמיוןך וימלא כל משאלותיך ויזיק לו, וכן נמצא שאחר ההנאה על הרוב ימשך הנזק, כמו שאמרו (ברכות ל:) 'במקום שיש גילה - שם תהא רעדה' לה.

ומילת 'ראש' ו'עקב', ר"ל ראשונה ואחרונה, ש'הוא יושפך' ראשונה, במה שלא יאבה לך, 'ואתה תשופנו' באחרונה, שיעשה חפצך ויזיק לעצמו:

[טז] **אֶל הָאִשָּׁה אָמַר הָרְבָּה אֲרָבָה עֲצָבוֹךָ וְהִרְנָה בְּעֲצָב תִּלְדִּי בָנִים וְאֵל אִישְׁךָ תִּשְׁוֹקְתָּךְ וְהוּא יִמְשֹׁל בָּךְ:**

ולאשה לבדה אמר הרבה ארבה עצבונך^ל, במה^ל שבתחילה היית מתנאה^ל מהתאוות ולא עלה לך מהם נזק הן בראש הן בסוף, עתה גם כי תתנאה מעט, יזיק בסוף במה שבעצב תלדי בנים^{לט}:

ואל אישך תשוקתך. וכן אמרו (עירובין ק:) שהאשה תובעת בלב, והוא ימשול בך^מ:

[יז-יט] **וְלָאָדָם אָמַר כִּי שְׁמַעַתְּ לְקוֹל אִשְׁתְּךָ וְתָאֲכַל מִן הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ אֲרוּרָה הָאָדָמָה בְּעֲבוּרְךָ בְּעֲצָבוֹן תֹּאכֲלֶנָּה כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ: וְקוֹץ וְדִרְדֹּר תִּצְמִיחַ לָךְ וְאָכַלְתָּ אֶת עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה: בְּזַעַת אֶפֶיךָ תֹּאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבְךָ אֶל הָאָדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לִקְחָתָּ כִּי עָפָר אֶתָּה וְאֵל עָפָר תָּשׁוּב:**

ולאדם אמר כי שמעת לקול אשתך. וזהו עוון אחד, שהיית מין, וכן אמרו ז"ל (סנהדרין לח:) אדם הראשון מין היה, דכתיב 'ויאמר לו איכה' - אן נטה לברך^{מא}. והמרי השני הוא ותאכל מן העץ אשר ציויתך לאמר לא תאכל ממנו.

ארורה האדמה בעבורך וגו'. וזהו מידה כנגד מידה, שמה שלא היית טורח במזונותיך ונמצאת לך תמיד, עתה בעצבון תאכלנה כל ימי חייך, בזיעת אפך וגו', וכן אמרו ז"ל (ברכות נח.) כמה טרחות טרח אדם הראשון וכו'^{מב}.

דמים, אחת דם נדה ואחת דם בתולים, עצבונך - זה צער גידול בנים, והרונך - זה צער העיבור, בעצב תלדי בנים - כמשמעו. מ. המשך המימרא הנזכרת בעירובין בעשרת הקללות: 'ואל אישך תשוקתך - מלמד שהאשה משתוקקת על בעלה בשעה שיוצא לדרך, והוא ימשל בך - מלמד שהאשה תובעת בלב, והאיש תובע בפה, זו היא מידה טובה בנשים. ואף שזו מידה טובה, נכלל בין הקללות שם, ראה רמב"ן שהשיג על רש"י שפירש כרבינו, ומש"כ בזה הרא"ם והמהרש"א בעירובין שם. מא. ראה יד רמ"ה ומהרש"א שם. מב. שם איתא שבן זומא [שהיה תלמיד חכם, ולא היה עוסק כלל במלאכה (מהרש"א)]

יחליט אם להניע אותם להשיג את התאוה שדמיונו מסיתו אליו. לה. 'מאי וגילו ברעדה (תהלים ב יא)', אמר רב אדא בר מתנא אמר רבה, במקום גילה - שם תהא רעדה, וראה שם מימרת רבי יוחנן 'אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה', ובשיעורים לפרשת ראה: 'לפי שבכל שמחה זוהי דרך העולם יש בה פקפוק בדכתיב וגילו ברעדה', וראה בשיעורים לתהלים (קלו ב). לו. לעומת הקללה הקודמת שנאמר 'ובין זרעך ובין זרעה', הכולל את הזכרים. לו. - לעומת זאת, במידה כנגד מידה. לח. - נהנית. לט. בעירובין (ק:) 'אמר רב יצחק בר אבדימי, עשר קללות נתקללה חוה, דכתיב אל האשה אמר הרבה ארבה - אלו שני טפי

י אמר הגאון

ואל תתמה אם לפי פירושינו יראה שזאת הקללה וקללת הנחש הם אחד, יען כולם הם באדם וכולם הם ממין אחד, שאינו כן, שזה הוא לאדם מצד מה שהוא אדם, ואותה הקללה היתה לאותו הכח במה שהוא מבקש ותאב תמיד תאוותו, ששיגם בזיעה ולא יערבו לו. ולזה אמרו ז"ל (קידושין פב.) 'מעולם לא ראיתי ארי וכו' והם מתפרנסים שלא בצער, אני וכו' מג' :

וכל מעשה הנחש שביארנו, צריך לומר לנו בהכרח שלא היה נחש כפשוטיה דקרא. כי אם היה בעל חי כמו שיחשבו הפתאים ההולכים אחרי דיעות ההמון, לא ימלט אם מ" שזה הבעל חי היה בעל בחירה, אי לאו. אם היה בעל בחירה, למה לא נאמר בעונשו העונש החזק שניתן לו, והוא מה שנלקח ממנו השכל והבחירה, הלוא נפלאה היא שסיפרה התורה בעונשו הקל כמו 'על גחונך תלך ועפר תאכל', ושכחה העונש החמור שהוא העדר שכלו ובחירתו הקודם. ועוד, לא מצינו כמו שאמר (לעיל א כו) 'נעשה אדם בצלמנו כדמותנו' - שהם השכל והבחירה שהוא רצון שכלי מ", שיאמר 'נעשה נחש בצלמנו כדמותנו' מ". ואם כן הוא, האדם והנחש הכל אחד ואינו דבר אחד חוץ ממנו, ולא נמצא בתארו רק 'היה ערום' ולא 'היה בצלם ובדמות'. ואם נאמר שלא היה בעל בחירה, אם כן למה נענש, חלילה לאל מרשע. ואם כן נאמר שאינו דבר אחר כי אם זה שאמרנו.

הוכחה
ש'נחש'
אינו
כפשוטו

ואם יקשה המקשה למה לא קראו בשמו, 'הכח המדמה והמתעורר'. נאמר שבאמרו 'נחש' נתן לפתאים שאינם מתפלספים היכר מה, שהוא דבר רע דומה לנחש היה באדם שהחטיאו, וכן אמרו ז"ל (עירובין כט:) 'אל יאכל אדם בצל משום נחש שבו', ר"ל דבר רע ארסי שבו, לא נחש ממש מ", ואל המבינים כשידעו ויבינו בטיב אלה הכוחות וישכילו איך היה ומה היה, ויודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם מ" :

וצדיק גמור. מד. - או. מה. כפי שפירש רבינו בנדפס שם, ובהנחות לאור עמים (הנחה כב): 'שהרצון הוא כאשר יהיה הפועל ברשות עצמו ויבחר דבר עם שידע שיוכל להמנע ממנו, וזה ביאר הפילוסוף בספר 'המידות' מאמר ה' פרק י"ג, וראה שיעורים לפרשת אמור (ויקרא כב ז-ט). מו. אך ראה אבע"ז 'הישר בעיני שהם הדברים כמשמעם, והנחש היה מדבר, והיה הולך בקומה זקופה, והשם דעת באדם שם [דעת] בו [בנחש], והנה הפסוק העיד כי היה ערום מכל חית השדה, רק לא כאדם'. וראה רד"ק מה שהאריך בזה. מז. רש"י שם: 'נחש שבו - ארס שרף הבעל'. אך ראה תוספות ורשב"א שם בשם ר"ח. מח. ע"פ תהלים (קו ח). וראה מש"כ בנדפס ובשיעורים בתחילת האזינו (דברים לב ב) ובשיעורים לתהלים (קט קעב).

היה אומר: 'כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול: חרש, וזרע, וקצר, ועמר, ודש, וזרה, וברר, וטחן, והרקיד, ולש, ואפה, ואחר כך אכל, ואני משכים ומוצא כל אלו מתוקנין לפני, וכמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא בגד ללבוש, גזו ולבן ונפץ וטוה וארג, ואחר כך מצא בגד ללבוש, ואני משכים ומוצא כל אלה מתוקנים לפני'. מג. רבי שמעון בן אלעזר אומר, ראית מימיך חיה ועוף שיש להם אומנות, ונאף שאין להם אומנות? הן מתפרנסין שלא בצער, והלא לא נבראו אלא לשמשני, ואני נבראתי לשמש את קוני - אינו דין שאתפרנס שלא בצער, אלא שהורעתי מעשי וקפחתי את פרנסתי. ובפני יהושע שם: 'הרעותי את מעשי - אחטא אדם הראשון קאי', ע"ש. ובהמשך דבריו כתב שיש לפרשו גם על יחיד, בתלמיד חכם

שיעורי הספורנו ❁ בראשית _____ יא

■ [כ] וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ חוּהַ כִּי הוּא הָיְתָה אִם כָּל חַי:

ויקרא האדם שם אשתו חוה כי היא היתה אם כל חי. עכשיו שחטאו ואינם יכולים להיות נצחיים ולהתקיים 'באיש' כמו שהיו אילו לא חטאו, שזו היתה כוונת האל ולכך הזמין לו ה' יתברך העץ החיים להתמיד תמורת הניתן^{מט}, צריכים הם להתקיים 'במין' ולהוליד בדומה, ועתה נאה לה זה השם 'חוה' - 'כי היא היתה אם כל חי':

■ [כא] וַיַּעַשׂ ה' אֱלֹהִים לָאָדָם וּלְאִשְׁתּוֹ כְּתָנוֹת עוֹר וְיִלְבָּשֵׁם:

ויעש ה' אלהים לאדם [ולאשתו] כתנות עור וילבישם. כפי רוב חסדיו, להורותם מה הותרו להם:

■ [כב] וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהִים הֵן הָאָדָם הָיָה כְּאֶחָד מִמֶּנּוּ לְדַעַת טוֹב וְרָע וְעַתָּה פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ וְלָקַח גַּם מֵעֵץ הַחַיִּים וְאָכַל וְחַי לְעֹלָם:

ויאמר ה' אלהים, הן האדם - עתה, אחר שאכל זה העץ^{נב}, היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע, ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם. לפי שכמו שהוא עתה [רודף] אחר התאוות, אינו רוצה לעשותו נצחי, כי מה יתרון, אבל רצה הקב"ה עתה להמיתו ולקיים המין האנושי בהולדת בדומה, אולי יולד איש במצוותיו חפץ מאוד, בו יקיים תכלית כוונתו יתברך, ולכן אמר פן ישלח ידו וגו' וחי לעולם^{נב}.

וכי תאמר, והלא כבר אכל מעץ החיים, ואם כן לא יוכל למות^{נב}. יש לומר שהחריב סגולתו במה שאכל אחר כך מעץ הדעת, ואם יאכל יותר עתה ולא יחרב, אין ספק שסגולתו הוא שהאוכל ממנו ולא ישחית עוד שיחיה לעולם, וגם עתה אחרי מרותו אם היה אוכל ממנו יותר היה חי לעולם אם לא יחזור ויקלקל. משל לנר שמן שהוא דולק, ואם ישים בו פסולת יכבה, ואם יחזור וישים בו שמן וקן אחר^{נב}, ישוב וידלוק.

או נאמר, ש'אכל וחי לעולם' ר"ל פן יקח ממנו ואכל וחי. אבל לא יתיישב לשון 'פן ישלח ידו', המורה שהוא לקיחה פעם אחת לבד.

מט. כפי שפירש לעיל (ג, דיה ויען). נ. ראה פירושו לקהלת (ב א-ח), וראה דברי ריש לקיש בע"ז (ח). נא. לאפוקי מפירושו של בעל העקידה שלפני החטא היה יכול להגיע למעלה זו להיות 'כאחד ממנו לדעת טוב ורע'. נב. בזה מתיישב קושיית בעל העקידה על הרלב"ג שפירש כרבינו 'ואם כדבריו, למה יגרשהו מגן עדן לעבוד את האדמה על הספק, היה לו להניחו שם, שאם יועיל - יועיל, ואם לאו - לא יזיק', שכבר לבטח לא ישיג מעלה זו, ונשלח משם כדי שלא יהיה לנצח, ומורעו יקום צדיק שישלים את כוונת הבריאה. ג. לדעת רבינו עץ החיים אינו עץ מסויים, אלא כלל עצי גן עדן, כפי שפירש בעניינם (פסוק כ) שפירותיהם השלימו את מה שניתן מגוף האדם, וראה מש"כ בזכריה (יד ח) ובביאור שם. גד. - פתילה אחרת.

מט. כפי שפירש לעיל (ג, דיה ויען). נ. ראה פירושו לקהלת (ב א-ח), וראה דברי ריש לקיש בע"ז (ח). נא. לאפוקי מפירושו של בעל העקידה שלפני החטא היה יכול להגיע למעלה זו להיות 'כאחד ממנו לדעת טוב ורע'. נב. בזה מתיישב קושיית בעל העקידה על הרלב"ג שפירש כרבינו 'ואם כדבריו, למה יגרשהו מגן עדן לעבוד את האדמה על הספק, היה לו להניחו שם, שאם יועיל - יועיל, ואם לאו - לא יזיק', שכבר לבטח לא ישיג מעלה זו, ונשלח משם כדי שלא יהיה לנצח, ומורעו יקום צדיק שישלים את כוונת הבריאה. ג. לדעת רבינו עץ החיים אינו עץ מסויים, אלא כלל עצי גן עדן, כפי שפירש בעניינם (פסוק כ) שפירותיהם השלימו את מה שניתן מגוף האדם, וראה מש"כ בזכריה (יד ח) ובביאור שם. גד. - פתילה אחרת.

יב אמר הגאון

[כג-כד] וישלחוהו ה' אלהים מגן עדן לעבד את האדמה אשר לקח משם: ויגרש את האדם וישפן מקדם לגן עדן את הכרבים ואת להט החרב המתהפכת לשמור את דרך עץ החיים:

וישלחוהו ה' וגו'. וכשהיה בחוץ ויגרש את האדם, שסגר פתח הגן ולא יכול עוד לחזור אל אותו המקום משום להט החרב:

ד [א-ב] והאדם ידע את חוה אשתו ונתהר ותלד את קין ותאמר קניתי איש את ה': ותסוף ללדת את אחיו את הבל ויהי הבל רעה צאן וקין היה עבד אדמה:

ואחר זה, והאדם ידע את חוה וגו'.^{נח}. ותאמר קניתי איש את ה' וגו'. לפי שכל מעשה בראשית בדעתן נבראו, בקומתן נבראו, בצביונם נבראו (חולין ס.)^נ, וכמו שאמרו ז"ל (סנהדרין לח): שניים עלו למיטה וירדו ארבע^נ, מתחילת לידתן ניכרו שזה עובד ה', וזה קין - איש אדמה^{נח}, ואז אמרה קניתי איש את ה', שה' נתנו לי כרצונו.

ותוסף וגו':

[ג-ה] ויהי מקץ ימים ויבא קין מפרי האדמה מנחה לה': והבל הביא גם הוא מנחות צאנו ומחלבהן וישע ה' אל הבל ואל מנחתו: ואל קין ואל מנחתו לא שעה ויחר לקין מאד ויפלו פניו:

ויהי מקץ ימים ויבא קין וגו', והבל וגו', ואל קין ואל מנחתו לא שעה. לא 'אל קין' מצד שהיה קין, ולא 'אל מנחתו' מצד המנחה, שהיה כמו שאמרו ז"ל (תנחומא ט) זרע פשתן הביא, שהיה דבר מן האדמה.

ואמר הגאון, שקין הביא את מנחתו אל הבורא מצד שידע שיש בורא, אבל סובר היה שאותו הבורא אינו משגיח בפרטים, והביא מנחה לאותו בורא בהכירו גדולתו ויכולתו אבל לא האמין שישגיח בפרטים, ולכך הביא דבר בזוי, היפך הבל אחיו שהאמין שיש משגיח, ולכך הביא מחלביהן. והיינו דאמרו ז"ל (תרגום יונתן) דאמר קין 'לית דין ולית דין עלם אוחרן'^{נט}:

נח. ראה מש"כ לעיל (ג ב), וראה רד"ק 'כיון שנוולד לו כח התאוה'. נו. 'שנגמרה כל קומתן מתחילתן' (תוספות שם), ולמדו זאת מן הכתוב 'ויכולו השמים והארץ וכל צבאם', אל תקרי צבאם אלא צביונם, וראה בתוספות בשם הערוך. נו. במהדור"ק לעיל (ג טו) הביא: 'כאמרם שנים עלו למטה וירדו שבעה'. ובאבות דר"נ (א ח) נחלקו אם ירדו ארבעה או ששה, אמנם הגר"א הגיה באבות דר"נ 'שבעה' במקום 'ששה'. ובב"ר (כב ז) מבואר שתאומה נוספת נולדה עם הבל, הרי שירדו שבע, ועיין מש"כ תוספות בסנהדרין שם (ד"ה וירדו), אלא שלעיל (ג ב) מבואר שעד שלא חטאו לא היו מולידים. וראה במקור הדברים בעקידת יצחק באריכות, ולפי זה אין

הכוונה לפרש לפי שכל מעשה בראשית בדעתן נבראו, בקומתן נבראו, בצביונם נבראו, כפשוטו, שנוולדו בקומה שלימה, אלא דרך רמז ללמד שגם לידתם היתה חלק מפלאי הבריאה לענין הרמז, וא"כ אין דברי רבינו סותרים. נח. ראה בנדרפס (פסוק ב), והמקור בעקידת יצחק, וראה בנוסח מהדור"ק להלן (כה כו) 'איש שדה - יודע בעבודת האדמה, יושב אוהלים - אהל רעי ואהל בל יצען, כמו שקרה בקין והבל, כי ברית עולם הושם למו, ויעקב עמד במקום הבל ושת, בהיותו יושב שני מיני אהל, לא רועה צאן בלבד כמו הבל, וראה בשער הגלגולים (חקדמה לו) שיעקב ועשו גלגולי קין והבל, והבל ושת אחד הם. נט. 'עני קין ואמר להקבל,

שיעורי הספורנו 🌸 בראשית יג

[ה-ז] ואל קין ואל מנחתו לא שעה ויחר לקין מאד ויפלו פניו: ויאמר ה' אל קין למה חרה לך ולמה נפלו פניך: הלא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב לפתח חטאת רבץ ואלריך תשוקתו ואתה תמשל בו:

ויחר לקין וגו' ויאמר ה' אל קין למה וגו', הלא אם תיטיב שאת. חוזר על 'לפתח רובץ', ואם לא תיטיב - חטאת רובץ לפתח, ואלריך תשוקתו, ואתה תמשל בו - באותו הפתח^ס, שאם תיטיב בו - השאת רובץ, ואם לא תיטיב - החטאת רובץ. וגם כי 'שאת' ו'חטאת' הם לשון נקבה, ואמר 'רובץ' לשון זכר^{סא}, ר"ל עניין השאת ועניין החטאת^{סב}:

[ח] ויאמר קין אל הבל אחיו ויהי בהיותם בשדה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו: ויאמר קין וגו' ויהי בהיותם בשדה וגו'. הרגו שם שלא בפני אביו:

[ט-י] ויאמר ה' אל קין אי הבל אחיך ויאמר לא ידעתי השמר אחי אנכי: ויאמר מה עשית קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה:

ויאמר ה' וגו' אי הבל אחיך ויאמר [לא ידעתי] השומר אחי אנכי. לפי שקין כמו שאמרנו (פסוק ג-ה) לא היה מאמין בהשגחה, סבר למימר דשאל 'אי הבל אחיך' מכלל דלא ידע הפרטים, ולכן ענה לו ככה. ויראהו ה' כי יודעו ומשגיח בו, ולכן אמר ויאמר מה עשית וגו'^{סג}:

[יא-יב] ועתה ארור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך: כי תעבד את האדמה לא תספ תת כחה לך נע ונד תהיה בארץ:

ועתה ארור אתה מן האדמה. ר"ל מעניין האדמה, כי תעבוד וגו'^{סד}, נע ונד תהיה בארץ, שלא יוכל להתעכב כרגע במקום אחד:

[יג-טו] ויאמר קין אל ה' גדול עוני מנשא: הן גרשת אתי היום מעל פני האדמה ומפניך אסתור והייתי נע ונד בארץ והיה כל מצאי יהרגני: ויאמר לו ה' לכן כל הרג קין שבעתים יקם וישם ה' לקין אות לבלתי הכות אותו כל מצאו:

בפירושו בתחילת ויקרא (א א-ב), ס. לא שתמשול בחטאת, כי 'חטאת' לשון נקבה, ואמר 'תמשול בו' לשון זכר. סא. ומוסב הן על 'שאת' והן על 'חטאת', והיה צ"ל 'רובצת', או 'רובצות'. סב. והעניין לשון זכר. סג. בנוסח מהדו"ק נוסף על הנוסח הנדפס שטעותו של קין היתה: 'כמו שטעה איוב באמרו (איוב י ד) 'העניי בשר לך'', וראה פירוש רבינו לאיוב שם, וראה באריכות באור עמים (פרק ידשה) ופירש שם אותו הפסוק באיוב, וראה שם פרק השגחה בסופו, ובתהלים (עג יא). סד. זאת קללה בעניין האדמה, שלא תוסף

מסתכל אָנא דְּבְרַחְמִין אִתְּבְּרִי עֲלֵמָא אָבֵל לֹא בְּפִירִי עוֹבְדִין טְבִין הוּא מְדַבֵּר [שאין העולם מתנהג כפי מעשי האדם], ומתוב אֲפִין אִית בְּדִינָא [ומשא פנים יש בדין]. מן גִּלְגַּל מַה אֲתִקְבֵּל קְרַבְנָךְ וְקְרַבְנִי מְנִי לֹא אֲתִקְבֵּל בְּרַעְיָא. עֲנִי הָבֵל וְאָמַר לְקִין, בְּרַחְמִין אִיתְּבְּרִי עֲלֵמָא וּבְפִירִי עוֹבְדִין טְבִין הוּא מְדַבֵּר וּמִיִּסֵּב אֲפִין לִית בְּדִינָא, וְעַל דְּחָוּ פִּירִיָּה עוֹבְדֵי טְבִין מְדִינָךְ וְקְרַמִּין לְדִינָךְ - אֲתִקְבֵּל בְּרַעְיָא קְרַבְנִי. עֲנִי קִין וְאָמַר לְהָבֵל, לִית דִּין וְלִית דִּין וְלִית עֲלָם אֲחֵרָן וְלִית לְמִיתָן אֲגַר טַב לְצִדִּיקָא וְלִית לְמַפְרָעָא מִן רְשִׁיעָא. וראה מש"כ

יד _____ אמר הגאון

ויאמר קין וגו' הן גרשת אותי היום מעל פני האדמה ומפניך אסתר. שלא תשגיח בי, והייתי נע ונד בארץ והיה כל מוצאי יהרגני, סבר לגנוב דעת עליונה^ס באמרו לא יקום דברך שאהיה נע ונד בארץ, כי יען 'מפניך אסתר - כל מוצאי יהרגני', הן חיה רעה הן נמצא אחר.

והקב"ה מילא תאוותו שהיתה לרע לו, שהיה עומד בייסורים קשים טוב מהם המוות, ויאמר לו ה' לכן כל הורג קין שבעתיים יוקם, ר"ל, אני מודיע לכל הורג קין שלא די לו במיתה אחת, כי 'שבעתיים יוקם' - כי ימות פעמים רבות^ס.

וישם ה' לקין אות לבלתי הכות אותו כל מוצאו. ר"ל, ששם אות בגופו, אם שדמותו מבעית כל מוצאו^ס, אם מה שיהיה באופן שלא ייהרג, למען יקויים נעונו ונידודו בארץ, וכן מילא ה' משאלתו, ומה רע לו:

[טז-כו] ויצא קין מלפני ה' וישב בארץ נוד קדמת עדן וגו', ולשת גם הוא ילד בן ויקרא את שמו אנוש אז הוחל לקרא בשם ה':

ויצא וגו' וכל אלו הפסוקים עד ולשת גם הוא יולד בן אז הוחל לקרוא בשם ה', ר"ל לדרוש ברבים מציאות ה' וגדולתו, לפי שבעת ההיא היו מתחילים לתעות אחר האלילים, והיה הזמן צריך לכך שיקרא בשם ה'^ס:

ה [א-לכ] זה ספר תולדת אדם ביום ברא אלהים אדם בדמות אלהים עשה אותו: זכר ונקבה בראם ויברך אתם ויקרא את שמם אדם ביום הבראם: ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו ויקרא את שמו שת וגו', ויתהלך חנוף את האלהים אחרי הולידו את מתושלח שלש מאות שנה ויולד בנים ובנות וגו', ויהי נח בן חמש מאות שנה ויולד נח את שם את חם ואת יפת:

זה ספר תולדות אדם וגו'. לפי שעתה רוצה להודיע התועבות אשר עשו הדורות ההם עד שגרמו כלייה במי המבול, לכך התחיל לתת הסיבה לזאת ההשחתה. ואמר שזה בא לפי שביום ברא אלהים אדם - בדמות אלהים עשה אותו, היינו שעשאו בעל בחירה^ס, וזכר ונקבה בראם ויברך אותם ויקרא את שמם אדם, ר"ל שעשאו בעל בחירה ויתן לו כל הצריך להם לעזר ולהועיל^ע, והם הפכו עם כל אלו התיקונים בחירתם לרעה.

הצמיח לו'. סח. ראה רמב"ם בתחילת הלכות ע"ז להרמב"ם 'בימי אנוש טעו בני אדם טעות גדול ונבערה עצת חכמי אותו הדור', וראה דברי ירמיהו שם. סט. כמו שפירש בנדפס לעיל (א כ). ע. 'זכר ונקבה' - 'עזר כנגדו'. וראה בנדפס לעיל (א כב) עה"פ 'ויברך אותם אלהים', וכן לעיל (א) עה"פ 'ויברך אלהים את

תתכוחה כאשר תעבוד. סה. ראה ב"ר (כב יג), והשווה נדפס להלן (יו כב, יח לג). סו. בנדפס 'זמילת שבעתים - תורה שבע פעמים שתי פעמים', וכאן מפרש - פעמים רבות. ובענין הגלות הקשה יותר מן המוות, ראה פירוש רבינו לחבקוק (ג טז-יח), יונה (ב א), וזכריה (א ב). סז. בב"ר (כב יב) נחלקו מה האות, ויש מאן דאמר 'קין

שיעורי הספורנו 🌸 בראשית טו

והתחיל ואמר ויחי אדם וגו', ומספר כל אלו הדורות, וחנוך התהלך את האלהים, מכל אלו הדורות לא היו דורות טובים, רק חנוך ומתושלח ונח ע': ויהי נח וגו':

ואם יקשה, דכתיב לעיל (א כו) 'נעשה אדם כדמותנו' [ולא אמר] 'בדמותנו', [לפי שהבחירה] האנושית [אינה תמיד] לטוב [כבחירת ה'], ולכך אמר 'בדמותנו' עם כ"ף הדמיון ע', ועתה אמר **ביום ברוא אלהים אדם 'בדמות' אלהים עשה אותו**, ולא אמר 'בדמות'. [] שאמר ה[גאון] רשעים [] בדור [] שלא [...] מצד [...] משתתפים [], כאילו תאמר [] הבחירה [] נעשו [] שלא [...] ולכך [ביום ברוא] אלהים [עשה אותו] הצד ש[אמר] אלהים [נעשה אדם] ע':

ו [א-ג] ויהי כי החל האדם לרב על פני האדמה ובנות ילדו להם: ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טבת הנה ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו: ויאמר ה' לא ידון רוחי באדם לעלם בשגם הוא בשר והיו ימיו מאה ועשרים שנה:

ויהי כי החל וגו', ויראו בני האלהים. כתרגומו 'בני רברביא' וגו' ע'.

ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו דרך זנות וגזל, וכן אמרו ז"ל (סנהדרין קח). שלא נחתם גזר דינם אלא על הגזל ע':

ואז, כשראה ה' אלו המידות והתכונות המגונות במין האנושי, ויאמר ה' לא ידון רוחי באדם לעולם בשגם הוא בשר, ר"ל 'לא ידון' - לא יתווכח, כאילו אמר, לא יועיל זה הוויכוח עוד באדם לאמר אם אני רוצה להענישו מצד מה שחטא שהוא יתווכח ויאמר שאין להענישו 'בשגם הוא בשר', ר"ל [שאם] אומר להענישו מחטאו, שהוא ידון ויאמר שיש שלא להענישו, שאם חטא יש לראות ולהביט 'שגם הוא בשר', שיש לו יצר נוטה כך לרע כמו לטוב, לכך אמר לא יועיל עניין [זה] הדין, שאני רוצה להאבידו כולו מן העולם ע':

[ד] הנפלים היו בארץ בימים ההם וגם אחרי כן אשר יבאו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם המה הגברים אשר מעולם אנשי השם:

כי הנפש לא הורכבה אז בגוף בהרכבה מזגית, והגוף ויצרי מעלליו לא יכלו לשלוט על הנפש, שזה נעשה אחר אכילת עץ הדעת, והיה בריאתו באופן שיהיה צדיק ולא רשע, וע"כ אמר עשה אותו, שהיה עשוי ונגמר בתכלית השלמות. עד. 'בני השופטים והגדולים ומנהיגי המדינות' (רד"ק ע"פ התרגום). עה. והגזל הוא גזל הנשים. וראה פירוש רבי חיים פלטיאל להלן (פסוק יג) שהוכיח כן בדעת רש"י. עו. ראה בשיעורים לתהלים (ב ה) ושם (ט ב) שמילת 'משפט' מבנין נפעל הוא מלשון ויכוח. ונראה שדין ומשפט אחד הם.

יום השביעי, ומבואר ש'ברכה' היא האפשרות המירבית להשיג שלימות. עא. בנוסח מהדו"ק: 'שכל הדורות עד נח היו מכעיסים ובאים עד שהביא עליהם המבול, כדברי רז"ל (אבות פ"ה מ"ב). ומשמע כאן שאף אלה שנוכרו בשמותם הכעיסו, ורק אלה הנזכרים לשבח לא חטאו. וברמב"ם (הל' ע"ז פ"א ה"א) 'ואנוש עצמו מן הטועים היה'. עב. ראה נדפס לעיל (א כו). עג. מוסתר בשוליים, ואולי כוונתו כדרך המלבי"ם: 'שבים ברוא אלהים אדם בדמות אלהים עשה אותו, שאז נעשה על אופן שיתדמה בכל דרכיו אל האלהים,

טז _____ אמר הגאון

הנפילים היו בארץ בימים ההם. לפי שנתמעטו הלבבות ולא היו עוד אותם הענקים 'בני האלהים', רק היו 'נפילים' מהם, אבל גדולים משאר בני האדם. וכן אמר, 'הנפילים היו בארץ בימים ההם' שעשו אלה הגזלים והתזנונים, וגם אחרי כן היה הדבר הזה אשר יבואו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם וגו' ע"י, שלא תאמר היה דור אחד לבד זה העניין, כי אף אחרי כן:

■ [ה] וַיֵּרָא ה' כִּי רַבָּה רַעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ וְכָל יֹצֵר מַחֲשָׁבֹת לִבּוֹ רָק רַע כָּל הַיּוֹם:

וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום. שלא היה לקוות מהם תשובה, לפי שאין הקב"ה עונש האדם עד שתתמלא סאתו (סוטה ט.) ואין דרך עוד לו לשוב ע"י:

[ו-ז] וַיִּנָּחֵם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם בָּאָרֶץ וַיִּתְּעַצֵּב אֵל לִבּוֹ: וַיֹּאמֶר ה' אֲמַחֶה אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר בָּרָאתִי מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה מֵאָדָם עַד בְּהֵמָה עַד רֶמֶשׂ וְעַד עוֹף הַשָּׁמַיִם כִּי נַחֲמַתִּי כִּי עָשִׂיתִם:

וינחם ה' כי עשה את האדם וגו'. לפי שאין הקב"ה יכול ליקח הבחירה האנושית מן האדם אחרי שנתנה לו, לפי שהיה כביכול מקבץ שני חלקי הסותר חס ושלום ע"י, והיה זה מגונה בתכלית הגנות בחוקו יתברך, לכך נאמר 'וינחם', ויאמר ה':

■ [ח] וַנַּח מִצָּא חֵן בְּעֵינֵי ה':

ונח מצא חן בעיני ה'. אמר הגאון, שגם נח אם היה צדיק, לא בכלל אותם הצדיקים שיגיניו על בני דורו ואומר עליהם (איוב כב ז) 'ימלט אי נקי' פ, ואם היה כדאי להציל את עצמו - לא היה כדאי להציל בני ביתו ממי המבול. וכן אמר 'מצא חן', שאין 'חן' אלא לשון מתנת חינם פא, שברוב חסדיו [ורחמיו] הציל גם בני ביתו עמו להקים זרע, גם כי בצדקתו לא היה כדאי.

וכן אמר יחזקאל (יד יד) 'והיו שלושת האנשים האלה בתוכה נח דניאל ואיוב המה בצדקתם ינצלו נפשם נאום ה' אלהים', והוסיף ואמר (שם פסוק טז) 'חי אני נאום ה' אם בנים ואם בנות יצילו' וגו', ואמר עוד (שם פסוק כ) 'ונח ודניאל ואיוב בתוכה חי אני נאום ה' אלהים אם בן אם בת יצילו המה בצדקתם יצילו נפשם'. ולכן אמר כאן 'ונח מצא חן בעיני ה':

ומקורו בעקידת יצחק. עז. כעין זה פירש הרמב"ן. עח. ראה ביאורו בעקידה. עט. כלומר שהיה כביכול סותר את עצמו, בכך שנתן לו את הבחירה ושוב נטלו הימנו. פ. ראה פירושו שם. פא. מצינו לשון 'אין חנון' בכל מקום אלא לשון מתנת חינם (רשיי דברים ג כג), וראה רא"ם שם שאין להקשות מ'נח מצא חן בעיני ה'', שלדעת רשיי 'חן' ו'חינם' בעלי משמעות שונים, ולפירוש רבינו כאן א"ש גם אם 'חנון' ו'חן' אחד הם.